

Чубоева Озодахон Қувонбековна

МАЖБУРИЯТЛАРНИНГ БАЖАРИЛИШИНИ ТАЪМИНЛАШ

НАМАНГАН -2013

Мазкур маъруза учун қўлланма Наманган давлат университети Ўқув-услубий Кенгашининг 2013 йил “ “даги №-сонли йиғилиши қарори билан нашрга тавсия этилган.

Муаллиф:

Чубоева Озодахон Қувонбековна – Наманган Давлат университети ҳуқуқшунослик факультети катта ўқитувчиси.

Такризчилар:

У. Суяров- Ҳуқуқшунослик кафедраси мудири
Ё. Рахмонов – Ўзбекистон Республикаси Адвокатлар палатаси Наманган адвокатлар хайъати бошлиғи

Ушбу тадқиқотнинг асосий мақсади фуқаролик ҳуқуқи фанида мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш тушунчасини, мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш турлари, субъектлари маъсулияти ва жавобгарлар фуқаровий жавобгарлиги ҳақида ўрганувчиларга тушунча бериш ҳисобланади. Халқаро ва миллий қонунчилик такомиллашуви жараёнида мажбуриятларни таъминлаш мазмуни илмий-назарий ва амалий жиҳатларини таҳлил қилинган.

Ушбу тадқиқотдан ҳуқуқшунослик, ижтимоий йўналишдаги талабалар, ижтимоий соҳа ходимлари ва фуқаролик жамияти институтлари вакиллари ва шу соҳага қизиқувчи кенг жамоатчилик фойдаланиши мумкин.

МАЖБУРИЯТЛАРНИНГ БАЖАРИЛИШИНИ ТАЪМИНЛАШ

- 1.Мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш тушунчаси**
- 2. Неустойка – мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усули сифатида.**
- 3.Гаров – мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усули сифатида.**
- 4.Қарздорнинг мол-мулкани ушлаб қолиш – мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усули сифатида.**
- 5.Закалат – мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усули сифатида.**
- 6.Кафиллик – мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усули сифатида.**
- 7.Кафолат – мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усули сифатида.**
- 8. Мажбуриятларнинг бузилиши ва бунинг учун фуқаролик-хуқуқий жавобгарлик тушунчаси.**
- 9. Мажбуриятларни бузганлик учун жавобгарлик асослари**
- 10. Қарздорнинг зарарни тўлаш мажбурияти**
- 11. Қарздорнинг жавобгарликдан озод қилиниши асослари.**
- 12. Мажбуриятнинг қарздор ва кредитор томонидан кечиктирилиши оқибатлари.**
- 13. Мажбуриятларнинг бекор бўлиши тушунчаси**
- 14. Мажбуриятларнинг бажарилиши билан бекор бўлиши.**
- 15. Мажбуриятларнинг ҳисобга ўтказиш йўли билан бекор бўлиши.**
- 16. Қарздор билан кредитор бир шахс бўлиб қолганида мажбуриятнинг бекор бўлиши.**
- 17. Тарафларнинг келишуви бўйича ва қарздорни қарздан воз кечиши бўйича мажбуриятнинг бекор бўлиши.**
- 18. Бажариш мумкин бўлмаганлиги туфайли мажбуриятнинг бекор бўлиши.**
- 19. Мажбуриятнинг давлат органи ҳужжати асосида бекор бўлиши.**
- 20. Фуқаронинг вафот этиши ёки юридик шахснинг тугатилиши сабабли мажбуриятнинг бекор бўлиши.**

1.Мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш тушунчаси

Мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаш деб қарздор томонидан олинган ва унинг зиммасида бўлган вазифани бажаришга мажбур қиладиган чорага айтилади. Бундай чора қонун ёки шартномага биноан асосий мажбуриятга қўшимча қилиб белгиланади. Мажбурият бажарилишини таъминлашнинг моҳияти шундан иборатки, қарздор зиммасида бўлган мажбурият белгиланган муддатда бажарилмаса ёки бошқача тарзда бузилса, кредиторда зиёнларни ундиришга бўлган ҳуқуқдан ташқари мажбуриятнинг объектини ташкил этган ҳаракатни қилишга қарздорни мажбур қиладиган бошқа мулкый таъсир чораларини қўшимча равишда татбиқ этилишини талаб қилиш ҳуқуқи пайдо бўлади.

Мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган тараф учун ноқулай оқибатларнинг вужудга келиши мумкинлиги шартномаларни керакли ҳажмда бажаришга уларни мажбур қилади, вазифаларини виждонан бажаришга даъват этади, шунинг ўзи билан давлат ва шартнома интизомининг мустаҳкамланиши маълум даражада таъминланади.

Мажбуриятларнинг бажарилиши ҳар хил усул билан таъминланади. Мазкур усуллар ё қонун билан белгиланиши ёки шартномага асосланган бўлиши мумкин. Фуқаролик қонунчилигида мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаш неустойка, гаров, қарздорнинг мол-мулкани ушлаб қолиш, кафиллик, кафолат, закатат ҳамда қонун ҳужжатлари ёки шартномада назарда тутилган бошқа усуллар билан таъминланиши мумкин (ФК, 259-модда).

Ушбу усуллардан ҳеч қайсиси ўзича мустақил равишда қўлланилмайди. Буларнинг ҳаммаси бирон-бир мажбуриятнинг мавжуд бўлишини кўрсатиб, мазкур мажбуриятнинг бажариш мақсадларини кўзлаб белгиланади. Бунда шартнома бўйича белгиланган мажбурият – асосий мажбурият бўлиб, унинг бажарилишини таъминлаш усули эса – қўшимча мажбурият ҳисобланади. Чунончи, маҳсулот етказиб бериш ёки пудрат шартномасидан келиб чиқадиган асосий мажбуриятнинг амалга оширилишини таъминлайдиган қўшимча мажбурият ҳисобланади.

Баъзи мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш махсус қонунларда назарда тутилмаган бўлса, бундай мажбурият муносабатларини таъминлаш Фуқаролик кодексида берилган умумий қоидалар билан тартибга солинади. Шу билан бирга, муайян мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаш усуллари бир вақтнинг ўзида қонун билан ҳам, шартнома билан ҳам белгиланиши мумкин. Масалан, неустойка ва гаров бир вақтнинг ўзида шартнома билан ҳам, қонун билан ҳам назарда тутилиши мумкин¹.

Бошқа усуллар эса, жумладан, закатат фақат келишув бўйичагина белгиланади.

Фуқаролик ҳуқуқининг мазкур институти мажбуриятларни қарздор томонидан бажарилмаслиги натижасида кредиторга келиши мумкин бўлган зарар оқибатларининг олдини олишга қаратилади. Аммо мазкур усулларнинг ҳар қайсиси билан кўрсатилган мақсадга эришиш ҳар хил бўлади.

Неустойка ва закатат қарздор томонидан мажбуриятнинг асли ҳолатида бажарилишини таъминлайди ва мажбурият ижро этилмаган ҳолда қарздорга муайян жавобгарлик белгиланишини кўрсатади. Неустойка ва закатат баъзи ҳолларда мажбуриятнинг бажарилмаслиги туфайли етказилган зарарнинг кредитор томонидан ундирилишини енгиллаштиради. Қарздор томонидан мулкнинг гаровга қўйилиши асосий мажбурият у томонидан реал бажарилишини муайян даражада таъминлайди ва мазкур мажбуриятнинг бажарилмаслиги туфайли вужудга келган кредитор талабларини қондиришга кўпроқ имконият беради.

Учинчи шахс томонидан белгиланган гаров, кафолат ва кафиллик мажбуриятнинг бажарилмагани ҳолда зарарнинг қопланиши, фоизларнинг ёки неустойкаларнинг тўланиши тўғрисида кредитор томонидан қўйилган талабларнинг қондирилишини таъминлайди.

Мажбуриятнинг бажарилиши мазкур мажбурият юзасидан кредитор бўлган шахс билан мажбуриятнинг амалга оширилишини таъминлаган учинчи шахс ўртасида мажбуриятга оид ҳуқуқий муносабатни ва асосий мажбуриятга нисбатан бўлган қўшимча ҳуқуқий муносабатни вужудга келтиради. Мазкур мажбуриятнинг қўшимча характерда бўлиши қатор ҳуқуқий масалаларда кўрилади. ФКнинг 259-моддасида кўрсатилганидек, мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаш тўғрисидаги келишувнинг ҳақиқий эмаслиги ушбу мажбуриятнинг (асосий мажбуриятнинг) ҳақиқий эмаслигига олиб келмайди.

¹ Аммо Ўзбекистон Республикаси Олий Хўжалик судининг Пленуми қарори шундай тавсия берадики, агарда битта мажбурият бузилган бўлиб, бунинг учун шартномада ҳам жарима шаклида, ҳам пеня шаклида неустойка тўлаш назарда тутилган ҳолларда, судлар шуни эътиборга олишлари лозимки (фуқаролик ишларини кўриб, мазмунан ҳал қилаётган маҳалда - муаллиф), агарда қонунчиликда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, кредитор фақатгина бир шаклдаги неустойка қўлланилишини талаб қилишга ҳақлидир. Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленумининг “Хўжалик судлари томонидан Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг жавобгарлик тўғрисидаги қоидаларини қўллашнинг айрим масалалари ҳақида”ги қарори. //Хўжалик ва ҳуқуқ – Хозийство и право. 1999. 3-сон.

Бирок, асосий мажбуриятнинг ҳақиқий эмаслиги унинг бажарилишини таъминлайдиган мажбуриятнинг ҳақиқий эмаслигига олиб келади.

2. Неустойка – мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усули сифатида.

Неустойка қонун ҳужжатлари ёки шартнома билан белгиланган қарздор мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган тақдирда кредиторга тўлаши шарт бўлган пул суммасидир (ФК, 260-модда).

Неустойка жарима ва пеня шаклида бўлади.

Мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаш усуллари сифатида кўрилган жарима билан пеня ўртасида ҳеч қандай муҳим фарқ йўқ. Улар фақат ҳисоблашиш усуллари жиҳатидангина бир-биридан фарқ қилади.

Пеня мажбуриятнинг бажарилиши кечиктирилганда қўлланилади ва муайян вақт, масалан, ўн, йигирма, ўттиз кун давомида ҳисобланади. Пеня мажбуриятнинг бажарилиши кечиктирилганида кечиктиришнинг барча муддати давомида ҳисобланиб, бажарилмаган суммаси юзасидан белгиланган фоизлар билан ундирилади. Мажбуриятнинг бажарилишини кечиктириш вақти ошиб борган сари пеня суммасининг ҳам ўсиб бориши мажбуриятни мумкин қадар тезроқ бажаришга қарздорни мажбур қилади.

Агар пеня муайян кунлар, масалан, ўттиз кун давомида ҳисобланса, мазкур кунлар ўтгандан сўнг унинг ҳисобланиши тўхтатилади. Одатда, кейинчалик кредиторга қарздордан бирданига 2 фоиздан 5 фоизгача неустойка олиш ҳуқуқи пайдо бўлади. Тор маънодаги неустойка мажбуриятни бутунлай бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун, шу жумладан, шартнома мажбуриятларининг ижросини кечиктирганлик учун ундирилади ва етказиб берилмаган маҳсулотнинг ёки пудрат шартномаси бўйича бажарилмаган ишлар суммасидан ҳамда шу каби бошқа суммаларга нисбатан фоиз билан, масалан, 2,3,4,5 фоиз миқдорида неустойка олинади.

Неустойканинг хусусияти шундаки, у мажбуриятнинг бажарилиши бузилишида ҳар қайси факт учун ундирилади ва унинг миқдори мажбурият кечиктирилишининг қанчалик узоқроқ бўлиш-бўлмаслигидан қатъи назар белгиланади.

Фуқаролик қонунчилиги неустойканинг икки ҳуқуқий асослари: қонун ва шартномадан келиб чиқишини белгилайди.

Қонуний неустойка деганда, мажбуриятларнинг муайян турлари учун қонун билан махсус белгиланган неустойка тушунилади. Бу ҳолда қонун неустойканинг миқдори, унинг ундирилиш тартиби ва шартларини белгилайди. Қонун билан белгиланадиган неустойка учун шу нарса характерлики, уни тўлаш тарафларнинг келишувида назарда тутилган ёки тутилмаганлигидан қатъи назар кредитор қонунда белгиланган неустойка (қонуний неустойка) ни тўлашни талаб қилишга ҳақли.

Қонуний неустойканинг миқдори, агар қонун тақиқламаса, тарафларнинг келишуви билан кўпайтилиши мумкин (ФК, 263-модда).

Қонунда назарда тутилган неустойкани ундиришдан тарафлар бош торта олмайдилар, унинг миқдорини ҳам камайтира олмайдилар. Агар шартномада бундай шартлар кўрсатилган бўлса, улар ҳақиқий саналмайди.

Қонуний неустойка ҳўжалик ташкилотлари ўртасидаги муносабатларда анча кўп қўлланилади ва махсус норматив ҳужжатларда назарда тутилади. Хусусан, тарафлар томонидан ўз мажбуриятларини бузганликлари учун жарима шаклидаги неустойканинг кўп миқдорда ва ҳар хил ҳолларда олиниши транспорт қонунчилигида ва уставларида назарда тутилади.

Шартномали неустойка тарафларнинг ўзаро келишуви бўйича белгиланади. Бундай неустойка асосий мажбуриятнинг неустойка билан таъминланиши ёки таъминланмаслиги тўғрисидаги масала, унинг миқдори, ундириш тартиби ва шартлари фақат тарафларнинг ўзлари томонидангина белгиланади. Масалан, иккита ҳўжалик субъекти бир-бирига

қурилиш учун ғишт етказиб бериш тўғрисида шартнома тузганларида мажбуриятни бузганлик учун неустойканинг тўланишини кўрсатишлари мумкин.

Баъзи ҳолларда шартномага неустойка ундириш тўғрисидаги шартнинг қўшилиши зарурлиги қонун ёки шартнома билан белгиланиши мумкин. Бундай ҳолда неустойканинг миқдори ва ундирилиш шартлари, одатда, мазкур қонунда белгиланади. Аммо бундай неустойкани қонун билан белгиланган неустойка деб ҳисоблаш мумкин эмас, чунки тарафлар неустойка тўғрисидаги шартномани шартномага киритмаганликлари сабабли мажбурият бажарилмагани учун неустойка тўлашга мажбур бўлмайди.

Неустойка (жарима, пеня) тўғрисидаги келишув ФКнинг 262-моддасида кўрсатилганидек, ёзма шаклда тузилиши керак. Бундай келишув махсус шартнома ёки асосий шартномага қўшимча келишув шаклларида расмийлаштирилиши мумкин. Келишувнинг ёзма шаклда бўлишига риоя қилмаслик неустойка (жарима, пеня) тўғрисидаги келишувнинг ҳақиқий саналмаслигига сабаб бўлади.

Амалдаги фуқаролик қонунчилиги неустойканинг тўрт турини белгилайди. Булар – ҳисобга ўтказиладиган неустойка; жаримали неустойка; алоҳида неустойка; муқобил неустойкадир.

Ҳисобга ўтказиладиган неустойка ФКнинг 325-моддасида кўрсатилганидек, агар мажбуриятни бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун неустойка белгиланган бўлса, зарарнинг неустойка билан қопланмаган -қисми тўланади. Бундай неустойка кўпинча ташкилотлар ўртасида тузиладиган, масалан, маҳсулот етказиб бериш, қурилиш пудрати шартномаларида қўлланилади.

Жаримали неустойка кредиторга қарздордан неустойканинг ўзини, шунингдек неустойкадан ташқари зарарни ҳам тўла ҳажмда ундириш ҳуқуқини беради.

ФКнинг 325-моддасида назарда тутилган бундай неустойка шундай хусусиятга эгаки, у қарздорга бутунлай бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун белгиланганидан бошқа турдаги неустойкаларга нисбатан қўшимча жавобгарлик белгилайди. Неустойканинг шундай тарзда қўшилиб, яъни неустойканинг ҳам, зарарнинг ҳам қўшилиши ва бир вақтда ундирилиши мажбуриятни бажарувчи қарздорга кучли таъсир этиш чораси бўлиб кўрилади. Масалан, маҳсулот олувчига сифатсиз ёки бутсиз маҳсулот етказиб берилган ҳолларда маҳсулот етказувчининг неустойка (жарима) тўлаш, бундай маҳсулот етказиб бериш натижасида кўрилган зарарни (неустойкани бу ҳисобга киритмасдан) ундан ундириб олиш бунга мисол бўла олади.

Алоҳида неустойка шу билан характерланадики, бунда ФКнинг 325-моддасида кўрсатилганидек, кредиторга зарарни ундирмасдан, балки неустойкани ундириб олиш ҳуқуқи берилади. Мажбуриятнинг бажарилишини кечиктирганлик учун ундириладиган алоҳида неустойка – пеня шаклида белгиланади. Масалан, квартира ҳақининг тўланиши ёки бошқача пул тўловлари кечиктирилганда, одатда, алоҳида неустойка ундирилади. Бундай неустойка жарима шаклида транспорт корхоналари фаолиятидан шартномавий режа мажбуриятларининг бузилганлиги учун ҳам ундирилиши мумкин.

Муқобил неустойка юқорида кўрсатиб ўтилган неустойкалардан шу билан фарқ қиладики, бунда кредиторга қарздордан белгиланган неустойка (жарима, пеня) ни ундириш ёки мажбуриятнинг бажарилмаслиги туфайли кўрилган зарарларни ундириш ҳуқуқи берилади. Неустойканинг бундай тури рағбатлантириш аҳамиятига эга бўлишидан ташқари яна аввалдан суммада белгиланиши мумкин бўлган зарарни қоплаш имкониятини ҳам беради. Шунинг учун бундай неустойка баъзи ҳолларда баҳоланадиган неустойка деб ҳам аталади.

Муқобил неустойка кредиторнинг кўрган зарарларини қоплашга қаратилган. Агар неустойка кредиторга етказилган зарарнинг миқдоридан ошиб кетган бўлса, кредитор неустойкани ундиришдан бош тортишга ва кўрган зарарларининг тўланишини талаб қилишга ҳақли. Бу ҳолда кредитор қарздорнинг ўз мажбуриятини бажармаслиги туфайли қандай зарар кўрганлигини исботлашга мажбур бўлади. Хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги мазкур неустойка камдан-кам татбиқ этилади.

Мажбуриятларни бузганлик учун, жумладан, сифатсиз маҳсулот ёки товар етказиб берганлик учун маҳсулот етказувчилардан неустойкани ундириш – маҳсулот олувчининг ҳуқуқига бўлиб қолмай, балки унинг давлат олдидаги мажбурияти ҳам ҳисобланади.

Неустойкани ундиришдан асосий мақсад мажбуриятнинг бажарилишини таъминлашдир. ФКнинг 261-моддасида кўрсатилганидек, неустойка фақат пул билан белгиланади. Неустойка миқдори ё қонун билан ёки шартнома билан белгиланган бўлиши лозим. Одатда, неустойка бажарилмаган ёки лозим даражада бажарилмаган мажбурият суммасига нисбатан фоиз билан ёки қатъий сумма билан белгиланади. Пеня деб аталадиган неустойка қуйидагича таърифланиши мумкин:

биринчидан, пеня одатда, мажбуриятнинг ўз вақтида бажарилмаслиги ҳолларига татбиқ этилади ва мажбуриятнинг белгиланган муддатда бажарилишини таъминлашга қаратилади;

иккинчидан, пеня қатъий миқдорда белгиланмай, бажарилиши кечиктирилган мажбурият суммасига нисбатан фоиз билан белгиланади;

учинчидан, пеня одатда, узоқ муддат давом этадиган неустойка сифатида кўрилади, яъни пеня бир қанча муддат давомида, масалан, ўн кун ёки бир ой давомида мажбуриятнинг кечиктирилган ҳар бир куни учун ҳисобланади.

Неустойканинг татбиқ этилиши тарафлар ўртасида шартнома тузилишида, у тўғрисида кўрсатмалар бўлиш-бўлмаслигидан қатъи назар белгиланади. Агар неустойка тўғрисидаги қонун унинг миқдорини ўзгартириш ҳуқуқини тарафларга бермаган бўлса, тузиладиган шартномаларда неустойканинг қонунда назарда тутилган миқдорини ўзгартиришга йўл қўйилмайди.

Фуқаролик кодексида айтилганидек, қарздор мажбуриятни бутунлай бажармаганида ёки лозим даражада бажармаганида неустойка тўлашга мажбур бўлади. Шу тартибда ФКнинг 261-моддасида назарда тутилган неустойка ҳар қандай мажбуриятнинг ижро этилишини таъминлашга қаратилган бўлиши мумкин.

Неустойка қарздор томонидан мажбуриятнинг бажарилишини таъминлайди. Аммо амалда, кўпчилик ҳолларда неустойка мажбуриятда қатнашувчи иккинчи тараф – кредитор мажбуриятларининг ҳам бажарилишини таъминлайдиган усул сифатида фойдаланилади. Жумладан, кредитор мажбуриятнинг бажарилишини қабул қилмаганида, неустойка тўлашга мажбур қилиниши мумкин.

Қабул қилиш – топшириш жойига етказиб келтирилган маҳсулотни қабул қилиш асоссиз рад этилганда тайёрловчи хўжаликка уни етказиб келиш харажатларини қоплайди.

Неустойка тўғрисидаги ўзаро келишув асосий мажбурият шакли суммаси, неустойка суммасидан, шунингдек бошқа бирон-бир шартлардан қатъи назар, ёзма шаклда расмийлаштирилиши лозим. Неустойка тўғрисидаги келишувнинг ёзма шакли битимлар ва шартномаларнинг ёзма шакллариغا нисбатан қўйиладиган умумий талабларга, яъни, ФКнинг 105-111-моддаларида кўрсатилган талабларга жавоб бериши лозим.

Неустойка тўғрисидаги келишув ёзма шаклда тузилмаса, бундай келишув ҳақиқий саналмайди ва неустойканинг ундирилиши мумкин бўлмайди. ФКнинг 325-моддасида неустойка билан мажбуриятнинг бутунлай бажарилмаганлиги ёки лозим даражада бажарилмаганлиги туфайли кўрилган зарарнинг неустойка билан қопланмаган -қисми тўланиш тўғрисида умумий қоида берилади. Мазкур қоида неустойка билан таъминланган мажбуриятларнинг ҳар қандай бузилишларида қўлланилиши лозим. Аммо қонун ёки шартномада кўрсатилган алоҳида ҳоллар бундан мустасно.

ФКнинг 325-моддаси биринчи -қисмида кўрсатилган қоида ФКнинг бошқа нормаларида ҳам, шунингдек айрим мажбуриятларни тартибга соладиган бошқа меъёрий ҳужжатларда ҳам келтирилади. Ушбу қоида неустойка билан таъминланган мажбуриятнинг қарздор томонидан бузилиши туфайли зарар кўрилиши ҳолларига тааллуқлидир. Масалан, автомобиль транспорти билан юк ташинишда мазкур юк кечиктириб етказилган ҳолларда; кўрилган зарарлар, кечиктирилган зарарлар кечиктирилганлик учун юк ташувчидан жариманинг олинишолмаслигидан қатъи назар

ундирилади. Мазкур моддада кўрсатилишича, агар мажбуриятнинг бажарилмаслиги ёки лозим даражада бажарилмаслиги учун неустойка белгиланган бўлса, зарар неустойка (жарима, пеня) билан қопланмаган қисми ҳажмида тўлатиб олинади.

Қонун ёки шартномада қуйидаги ҳоллар, яъни зарарни ундирмасдан, балки фақат неустойкани ундириб олиш, неустойка билан бир қаторда зарарни ҳам тўла ундириб олиш, кредиторнинг хоҳиши билан ёки неустойкани ёки зарарни ундириб олиш назарда тутилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Ҳаво кодексида назарда тутилган жарималар алоҳида неустойка характерида кўрилади, чунки мазкур кодексида тарафлар бир-бирига нисбатан олган мажбуриятларини бажармаганларида Уставнинг тегишли моддаларида назарда тутилган доиралардагина моддий жавобгарликка тортилишлари белгиланади. Жарима ва неустойка маҳсулот етказиб бериш бўйича бўладиган мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усули сифатида кенг қўлланилади. ФКнинг 326-моддасида кўрсатилганидек, агар тўланиши лозим бўлган неустойка кредиторнинг мажбуриятини бузиш оқибатида номутаносиблиги кўриниб турса, суд неустойкани камайтиришга ҳақли. Бунда қарздор мажбуриятни қай даражада бажарганлиги, мажбуриятда иштирок этаётган тарафларнинг мулкӣ аҳволи, шунингдек кредиторнинг эътиборга олиниши лозим бўлган манфаатлари ҳисобга олиниши керак.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судининг Пленуми қарори бу қондани амалиётда қўллашда судлар қуйидагиларга эътибор беришлари лозимлигини белгилайди: агар талаб қилинган неустойканинг миқдори асосий қарз миқдоридан ошиб кетмаган тақдирда, суд томонидан зарар ҳажмини аниқламасдан талаб қилинган суммада ундирилиши мумкин. Агарда неустойканинг суммаси асосий қарз суммасидан ортик бўлса, суд даъвогардан зарарнинг асосли равишда зарар ва неустойкага мутаносиблигини аниқлаш учун асослантирилган ҳисобни талаб қилиши лозим. Улар мутаносиб бўлмаганида, суд, суд амалиётидан келиб чиқиб, қарздор томонидан мажбуриятларнинг бажарилиш даражасини, мажбуриятларда қатнашувчи тарафларнинг мулкӣ ҳолатини, шунингдек кредиторнинг манфаатларини ҳисобга олиб, неустойканинг миқдорини асосий қарз миқдоригача камайтиришга ҳақлидир. Агар неустойка асосий қарз суммасидан ошиб кетмасада, лекин унинг қарздор томонидан тўланиши унинг фаолиятини ёмон оқибатларга, ҳатто иқтисодий жихатдан ночор аҳволга олиб келиши аниқ бўлган ҳолатда неустойка камайтирилиши мумкин. Бундай ҳолатда неустойканинг энг кам миқдори Фуқаролик кодексининг 327-моддасида кўрсатилган фоизлар миқдоридан кам бўлмаслиги лозим². Аммо суд ҳеч қачон неустойкани тўлашдан озод қила олмайди.

Ҳўжалик субъектлари ўртасидаги низолар бўйича судлар фақат айрим ҳоллардагина қарздор ва кредиторнинг эътиборга олиниши мумкин бўлган манфаатларини назарга олиб, кредиторга тўланиши лозим бўлган неустойкани камайтиришга ҳақли. Фуқароларнинг иштироки билан бўладиган муносабатларда неустойканинг миқдорини камайтириш учун зарур шарт неустойканинг кредитор кўрган зарарларга нисбатан анча кўп бўлишидир.

ФКнинг 326-моддаси биринчи -қисмида келтирилган бошқа ҳолатлар эса, фақат неустойканинг миқдорини камайтириш тўғрисидаги талабни рад қилиш ёки камайтирилиши лозим бўлган сумманинг миқдорини белгилаш учунгина аҳамиятга эга бўлиши мумкин.

Аммо ҳар ҳолда мазкур қонунга асосан неустойканинг ундирилиши суд томонидан бутунлай рад қилиниши мумкин эмас. Мазкур қоида судларга ҳар қандай ҳолда ҳам неустойкани камайтириш мақсадга мувофиқ бўлиш-бўлмаслиги тўғрисидаги масалани ҳал қилишни топширади. Шу билан бирга, неустойка фақат айрим ҳоллардагина камайтирилиши мумкинлигини кўрсатиб ўтади. ФКнинг 326-моддаси иккинчи бандида кўрсатиб ўтилганидек, неустойканинг миқдори суд томонидан камайтирилиши мумкин. Бунда суд қарздор ва кредитор манфаатларини ҳисобга олиши лозим. Неустойканинг

² /Ҳўжалик ва ҳуқуқ - Хозайство и право. 1999. 3-сон.

миқдори кредиторнинг кўрган зарарлари миқдори билан таққослаганида, қарздор бўлган ташкилотнинг мажбуриятни бажара олиш, айблилиги даражаси эътиборга олингандагина суд неустойканинг миқдорини камайтиришга ҳақли.

Неустойка ёки зарарни тўлаган қарздорнинг ўз мажбуриятини асл ҳолда бажариш бурчи ФКнинг 330-моддасида нормаланган. Мазкур -моддада айтилишича, мажбуриятнинг бажарилиши кечиктирилганлиги ёки лозим даражада бажарилмаслиги ҳолларини назарда тутиб, белгиланган неустойка (жарима, пеня) ни ҳамда мажбуриятнинг лозим даражада бажарилмаслиги натижасида келган зарарни тўлаш мажбуриятини асл ҳолда бажаришдан қарздорни озод қилмайди.

Айни пайтда кредитор мажбурият ижроси кечикканлиги сабабли ўзи учун унинг аҳамияти қолмаган бўлса, у ижрони қабул қилишдан бош тортиши ва зарарни тўлашни талаб қилиши мумкин (ФК, 337-модда, 2қисм). Башарти, қонунда ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, мажбурият бажарилмаган тақдирда зарарни қоплаш ва унинг бажарилмаганлиги учун неустойка тўлаш қарздорни мажбуриятни асл ҳолида бажаришдан озод қилади (ФК, 330-модда, 2қисм).

3.Гаров – мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усули сифатида.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 264-моддасида кўрсатилганидек, бир шахснинг бошқа шахсга мол-мулкни ёки унга бўлган ҳуқуқни мажбуриятларни таъминлаш учун бериши гаров ҳисобланади.

Гаров туфайли гаров билан таъминланган мажбурият бўйича кредитор (гаровга олувчи) қарздор томонидан бу мажбурият бажарилмаган тақдирда, гаровга қўйилган мол-мулкнинг қийматидан ушбу мол-мулк эгаси бўлган шахс (гаровга қўювчи) нинг бошқа кредиторларига нисбатан ўз талабини имтиёзли қаноатлантирилишига ҳақли бўлади.

ФКнинг 264-моддасида кўрсатилган субъектив ҳуқуқ гаров ҳуқуқи бўлиб, мулкни гаровга берган шахс – гаровга қўювчи ва мулкни олган шахс эса – гаровга олувчи деб аталади. Мулкни гаровга қўювчи шахс қарздорнинг ўзи ҳам, шунингдек учинчи бир шахс ҳам бўлиши мумкин.

ФКнинг 266-моддасида кўрсатилганидек, гаровга қўювчи гаровга қўйилаётган мулкнинг эгаси бўлиши лозим. Башарти, қонун ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, мулкдорнинг розилигисиз ашёвий ҳуқуқни гаровга қўйишга йўл қўйилади.

Гаровнинг моҳияти шундаки, мажбурият қарздор томонидан ижро этилмаганида, кредитор ўзининг талабини гаровга қўйилган мулк ҳисобидан биринчи навбатда қондириш имкониятига эга бўлади.

Кредиторнинг талаблари қондирилгандан сўнггина гаровга қўйилган мулкни сотишдан ҳосил қилинган суммадан қолганини бошқа кредиторларнинг талабларини қондириш учун сарфланиши мумкин.

Гаров нарсаси ҳар қандай мол-мулк, ашёлар ва мулкый ҳуқуқлар (талаблар) бўлиши мумкин, аммо бундан ФКнинг 267-моддасида, шунингдек Ўзбекистон Республикасининг Гаров тўғрисидаги қонуни³да назарда тутилган ашёлар мустаснодир.

Муомаладан чиқарилган мол-мулк, кредиторнинг шахси билан узвий боғлиқ бўлган талаблар, хусусан, ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарарни қоплаш ҳақидаги талаблар, алиментлар ҳақидаги талаблар ҳамда бошқа шахсга бериш қонун билан ман этилган бошқа талаблар гаров нарсаси бўла олмайди. Тарихий, маданий ёки ўзгача қимматбаҳолиги туфайли ёхуд давлат хавфсизлиги нуқтаиназаридан гаров қўлланилиши мумкин бўлмаган объектлар рўйхати Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгилаб қўйилади. Ундирув қаратилиши мумкин бўлган фуқароларнинг

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998 йил. 5-6-сон. 98-модда. Ўзбекистоннинг янги қонуни. 19-сон. –Т.: Адолат. 1998.

айрим турдаги мол-мулкни гаровга қўйиш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ман этилиши ёки тикланиши мумкин.

Одатда, фақат кредиторнинг ҳақиқий талабигина гаров билан таъминланиши мумкин. Демак, агар шартнома ҳақиқий эмас деб топилса, у ҳолда гаров тўғрисидаги шартнома ҳам ҳақиқий саналмайди. Агар қонун ёки шартномада бошқача ҳол кўрсатилмаган бўлса, гаров талаби таъминланиш пайтида қандай бўлса, шу ҳажмда, жумладан, фоизларни, ижрони кечиктириб юбориш натижасида етказилган зарарнинг тўланишини, неустойкани шунингдек ундириш харажатларининг тўланишини таъминлайди.

Асосий мажбурият юзасидан кредитор бўлган шахс талаб қилиш ҳуқуқини бошқа шахсга топширса, у ҳолда ФКнинг 315-моддасида кўрсатилганидек, гаров ҳуқуқи ҳам янги кредиторга ўтади.

Гаровга қўйилган мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқи ёки хўжалик юритиш ҳуқуқи мулкни гаровга берган шахсдан бошқа шахсга ўтганида ҳам гаров ҳуқуқи ўз кучини сақлаб қолади. Бинобарин, гаров сақловчи шахс – кредитор гаровга қўйилган мулкнинг эгаси ёки уни бошқарувчи субъект бошқа шахс бўлганида ҳам ўз ҳуқуқини гаровга қўйилган мулк ҳисобидан ундиришга ҳақли. Масалан, банкдан қарздор бўлган фуқаро олинган ссуда ҳисобига қурилган уй-жойни сотса, банк уй-жойни гаровга олган шахс сифатида мазкур уй-жой ҳисобидан ўз ҳақини янги эгадан ҳам ундириб олиши мумкин.

Гаров ҳуқуқи шартнома ёки қонунга биноан вужудга келади. Гаров ҳуқуқи қонунда фақат норматив ҳужжатда махсус кўрсатма бўлганидагина вужудга келади. Кўпчилик ҳолларда мажбурият бирон-бир мулкни гаровга қўйиш тўғрисида шартнома тузиш йўли билан таъминланади.

ФКнинг 265-моддасига асосан гаровнинг қуйидаги турлари мавжуд:

- а) закат (бунда гаров нарсаси гаровга олувчида сақланади);
- б) ипотека (бунда қўчмас мол-мулк гаровга олинади);
- в) мулк ҳуқуқлари гаровга олиш.

ФКнинг 269-моддасига асосан агар шартномада ўзгача тартиб назарда тутилмаган бўлса, гаровга қўйилган мол-мулк гаровга қўювчида қолади. Ипотека белгиланган мол-мулк, шунингдек гаровга қўйилган муомаладаги товар ҳам гаровга олувчига топширилмайди.

Ўзбекистон Республикасининг “Гаров тўғрисида”ги қонунининг 38-моддасига асосан, ер билан боғлиқ мол-мулклар – бинолар, иншоот, квартирали уйлардаги квартиралар, корхоналар, бошқа мулк мажмуалар, юридик ва жисмоний шахслар мулкда бўлган савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси объектлари, шунингдек турар жой хоналари улар жойлашган ер участкалари билан бирга, қонун ҳужжатлари билан қўчмас мулк сирасига киритилган бошқа мол-мулк ҳамда ер участкасига бўлган мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар ипотека нарсаси бўлиши мумкин.

Гаровга қўйилган мол-мулкдан фойдаланиш натижасида олинган ҳосил маҳсулот ва даромадга гаров ҳуқуқи шартномада назарда тутилган ҳолларда жорий қилинади.

Гаров нарсаси гаровга олувчи томонидан қулфланган ва муҳрланган ҳолда гаровга қўювчида қолдирилиши мумкин.

Гаров нарсаси гаровга қўйилганлигини билдирувчи белгилар қўйилган ҳолда гаровга қўювчида қолдирилган гаров – қатъий гаров ҳисобланади.

Қимматли қоғоз билан тасдиқланган мулк ҳуқуқи гаровга қўйилганида, агар шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, гаровга олувчида ёки нотариус депозитига топширилади (ФК, 269-модда).

Гаровга қўйилган мулк, уй-жойлардан бошқалари, агар қонун ёки шартнома билан бошқача ҳол белгиланмаган бўлса, гаровга олувчи ихтиёрига бериб қўйилади. Бундай топшириш хўжалик муносабатларида барча ҳолларда ҳам мақсадга мувофиқ бўлмайди, чунки қарздор гаровга қўйилган мулкдан фойдаланиш имкониятини йўқотади ва унинг манфаатларини жиддий равишда бузишга олиб келади.

Тарафларнинг ўзаро келишувлари бўйича гаровга қўйилган мулк қарздорнинг ўзида ҳам қолдирилиши мумкин. Баъзи ҳолларда гаровга қўйилган мулкни қарздор ихтиёрида қолдириш қонунда назарда тутилган бўлади. Масалан, муомалада бўлган товарларнинг гаровга олинishiда ёки ишланишда бўлган маҳсулотларнинг гаровга қўйилишида гаров нарсаси бўлган мулк қарздорнинг ўзида қолдирилади. Гаровнинг баъзи турлари бўйича ашёларни гаровга берувчи қўлида қолдирилишига қўй қўйилмайди. Масалан, ашёларни ломбардда гаровга қўйишда ашёлар, албатта, ломбард ихтиёрида бўлади.

Гаровга олувчилар гаровга қўйилган мулкни тегишли равишда сақлашга мажбур. Гаровга олувчи гаровга қўйилган мулкнинг йўқолиши ёки бузилиши ўзининг айби билан бўлмаганлигини исботламаса — ўзига топширилган мулкнинг сақланмаганлиги учун жавобгар бўлади.

Агар қонун ёки шартнома билан бошқача ҳол белгиланмаган бўлса, гаровга олувчи гаровга қўйилган мулкдан фойдаланишга ҳақли эмас. Агар гаровга олинган мулкни сақлаб турган шахс, яъни мулкни гаровга олувчи уни йўқотса ёки унинг қўлидан ўғирлаб кетилган бўлса ёки бошқа йўл билан унинг ихтиёридан ташқарига чиқиб кетган ҳолда гаровга олган шахс гаров нарсасини ҳар қандай эгалловчидан, шу жумладан, эгасидан ҳам талаб қилиб олишга ҳақли бўлади.

Агар ашё гаровга шахснинг эгаллашидан унинг ихтиёри бўйича қўлидан кетган бўлса, бу ҳолда у мазкур мулкни инсофли эгалловчидан талаб қилиб ололмайди.

Агар гаровга олган шахс қўлида қолдирилган мулк бошқа бир шахсга текинга ўтказилган, масалан, ҳадя қилинган ёки мерос тариқасида ўтган бўлса, гаров нарсасини сақловчи, яъни мулкни гаровга олган шахс мазкур гаров нарсасини инсофли эгалловчидан талаб қилиб олишга ҳақли.

Қонунда гаров нарсасига нисбатан гаровга олувчи ва гаровга қўювчи ҳуқуқлари аниқ чегаралаб қўйилган. Шу жумладан, гаровга олувчининг ҳуқуқлари жорий қилинадиган мол-мулк ФКнинг 272-моддасида белгилаб қўйилган. Бутун корхона ёки бошқа мулккий комплекс ипотекасида гаров ҳуқуқи ипотека таркибига кирувчи мол-мулкнинг ҳаммасига, шу жумладан, талаб қилиш ҳуқуқи ва мутлақ ҳуқуқларга, шу билан бир қаторда ипотека даврида олинган ҳуқуқларга ҳам (агар қонун ёки шартномада бошқача тартиб белгиланмаган бўлса) жорий этилади. Ер участкасининг ўзини ипотекага қўйишда гаров талаби гаровга қўювчининг ушбу участкада жойлашган ёки қураётган бинолари ва иншоотларига қаратилмайди. Мабодо кейинчалик ер участкасига нисбатан ҳақ ундириш гаров талаби асосида қаратиладиган бўлса, унда жойлашган бинолардан ўз ўрнида фойдаланиш учун зарур бўлган сервитут (чекланган тарзда фойдаланиш) ҳуқуқи гаровга қўювчида сақланиб қолади.

Агар шартномада ўзгача тартиб назарда тутилмаган бўлса ёки гаровнинг моҳиятидан англашилмаса, гаровга қўювчи гаров нарсасидан унинг вазифасига кўра фойдаланишга, шу жумладан ундан ҳосил ва даромадлар олишга ҳақли (ФК, 277-модда).

Шунингдек гаровга қўювчи гаровга олувчининг розилиги билан гаров нарсасини бошқа шахсга беришга, уни ижарага ёки бепул фойдаланишга топширишга ёки бошқа усулда тасарруф этишга ҳақли. Гаровга олувчи ўзига топширилган гаров нарсасидан шартномада у гаровга бу ҳақда мунтазам ҳисобот бериб туради. Шартномага мувофиқ гаровга олувчи зиммасига асосий мажбуриятни бажариш мақсадида ёки гаровга қўювчининг манфаатини кўзлаб, гаров нарсасидан ҳосил ва даромадлар олиш бурчи юкланиши мумкин.

Гаровга қўйилган мол-мулкни сақлаш ва асраш мажбурияти гаров нарсаси кимда сақланаётганлигига боғлиқ бўлади. Гаров нарсаси ипотека бўлган ҳолда у йўқолиш ва шикастланиш хавфидан суғурта қилиниши ҳам лозим бўлади. ФКнинг 274-моддасига асосан гаровга қўйилган мол-мулк тўла қиймати бўйича, бордию, бу қиймат гаров билан таъминланган талабнинг миқдоридан ошиб кетса, бу талаб миқдоридан кам бўлмаган суммага гаровга қўювчи ҳисобидан суғурталаниши лозим.

Гаровга олувчи ва гаровга қўювчи иккинчи тарафдаги гаровга қўйилган мол-мулкнинг мавжудлигини, миқдорини, ҳолатини ва уни сақлаш шароитларини ҳужжатлар асосида амалда текширишга ҳақли.

Гаровга олувчи томонидан сақланаётган гаров нарсаси гаровга қўйилган мол-мулкнинг йўқолиши ёки шикастланиш хавфини туғдирадиган даражада қўпол суратда бузилганида гаровга қўювчи гаровни муддатидан олдин бекор қилишни талаб қилишга ҳақли.

Агар гаров тўғрисидаги шартномада бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, гаровга қўювчи қўйилган мол-мулкнинг тасодифан нобуд бўлиши ёки тасодифан шикастланиши хавфини ўз зиммасига олади.

Агар гаровга олувчида гаров нарсаси сақланаётган бўлса, у ҳолда гаров нарсасини бутунлай ёки қисман йўқолиши ёхуд шикастланиши учун жавоб беради (агар бунда у айбдор эмаслигини исбот қилиб бера олмаса). Гаров билан таъминланган мажбурият бўйича қарздор бўлган гаровга қўювчи гаров нарсасининг йўқолиши ёки шикастланиши туфайли етказилган зарарни тўлаш тўғрисидаги талабни гаров билан таъминланган мажбуриятларни қоплаш учун ҳисобга олдиришга ҳақли.

Гаров нарсасини алмаштиришга, агар қонунда ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, гаровга олувчининг розилиги билан йўл қўйилади.

Гаровга қўйиш гаров ҳақидаги шартнома билан расмийлаштирилади. Шартномада гаров нарсаси, унинг баҳоси, моҳияти, миқдори ва гаров билан таъминланадиган мажбуриятнинг бажарилиш муддати кўрсатилган бўлиши лозим. Унда гаровга қўйилган мол-мулк тарафларнинг қайси бирида эканлиги ҳам кўрсатилиши керак.

Гаров шартномаси ёзма равишда тузилиши лозим. Ипотека ҳақидаги шартнома, шунингдек нотариал тасдиқланиши керак бўлган шартномага мувофиқ олинadиган мажбуриятларни таъминлаш юзасидан кўчар мол-мулкни ёки мол-мулкка бўлган ҳуқуқларни гаровга қўйиш тўғрисидаги шартнома нотариал тасдиқланиши шарт. Бундан ташқари, гаров шартномаси қийматига қараб тегишли адлия органларида рўйхатдан ўтказилиши лозим.

Гаров шартномаси шакли, уни тасдиқлаш ва давлат рўйхатидан ўтказиш ҳақидаги талабларга риоя қилинмай тузилганда мутлақо ҳақиқий ҳисобланмайди.

ФКнинг 278-модда, 1-қисмида кўрсатилганидек, гаровга олувчи ўз ихтиёрида бўлган ёки бўлиши лозим бўлган гаровга қўйилган мол-мулкни бошқа шахснинг қонунсиз эгаллашидан талаб қилиб олишга ҳақли (ФК, 228, 229, 230, 232-моддалар).

Гаров билан таъминланган мажбурият қарздор томонидан бажарилганда, гаровга қўйилган мулк суднинг, хўжалик судининг қарорига асосан сотилади ва тушган сумма ҳисобидан биринчи навбатда, бошқа шахслардан олдин кредиторнинг талаблари қондирилади.

Гаровга қўйилган мулк давлат ва кооператив дўкон орқали сотилади. Гаровга қўйилган уй-жойлар эса – суд ижрочилари томонидан очик савдо билан сотилади.

Агар гаровга қўйилган мулкни сотишдан тушган сумма мулкни гаровга олган шахс (кредитор)нинг талабларини қондириш учун етарли бўлмаса, у ҳолда кредитор, агар қонун ёки шартномада бошқача кўрсатмалар бўлмаса, етишмаган суммани қарздорнинг бошқа мулки ҳисобидан олишга ҳақли бўлади. Кредиторнинг ўз ҳақини қарздорнинг бошқа мулкидан олишга бўлган ҳуқуқи гаров ҳуқуқидан эмас, асосий мажбуриятдан келиб чиқади. Бу ҳолда қарздорнинг бошқа мулки ҳисобидан ўз ҳақини ундиришда бошқа шахсларга нисбатан устунлик ҳуқуқига эга бўлмайди.

Мулкни гаровга олган шахснинг ўз талабларини гаровга қўйилган мулк ҳисобидан ундиришда устунлик ҳуқуқига эга бўлишлиги баъзи ҳолларда чекланиши мумкин. Жумладан, ФКнинг 26, 56-моддаларига мувофиқ, гаровга олган шахс талабларнинг қондирилишига қадар гаровга қўйилган мулкни сотиш натижасида тушган суммадан алиментларнинг ундирилиши, ходимларнинг меҳнатга оид ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган талаблари, ўзгаларнинг ҳаётига ёки соғлиғига зарар етказиш, шунингдек

муаллифлик шартномалари бўйича мукофот тўлаш тўғрисидаги талаблар биринчи навбатда қондирилиши лозим.

Гаров ҳуқуқи уй-жойларга нисбатан шартноманинг давлат рўйхатидан ўтказилиши пайтида, бошқа мулкка нисбатан эса, бу мулкни гаровга олувчига топширилиши пайтидан, агар у қонун ёки шартнома бўйича топширилиши лозим бўлмаса, шартноманинг тузилиш пайтидан эътиборан вужудга келади.

Гаров ҳуқуқининг бекор бўлиши ҳоллари ФКнинг 283-моддасида кўрсатилади. Унда айтилишича, гаров ҳуқуқи қўйидаги ҳолларда, яъни,:

- гаров билан таъминланган мажбурият бекор бўлганда;

- гаровга қўйилган ашё нобуд бўлганида ёки гаровга қўйилган ҳуқуқ бекор бўлганида;

- гаровга қўювчи гаров нарсасини алмаштирмаса;

- гаровга олувчи гаровга қўйилган мол-мулкнинг йўқолиш ёки шикастланиш хавфини туғдирадиган даражада қўпол суратда бузишларда гаровга қўйилган мол-мулк ким ошди савдосида сотилган ёхуд сотиш мумкин бўлмаган тақдирда бекор бўлади. Ипотека бекор бўлгани ҳақида ипотека тўғрисидаги шартнома рўйхатга олинган реестрга белги қўйилиши керак.

Гаровнинг бир неча турлари мавжуд, жумладан, ипотека гарови банклар томонидан турли мақсадлар учун қарзлар беришда, фуқароларга яқка тартибда уй-жой қуриш учун қарз берилишида, ломбардлар томонидан фуқароларга қарз берилишида қўлланилади. Банклар томонидан ташкилотларга ҳар хил мақсадлар учун бериладиган қарзлар мазкур ташкилотларнинг товарлари ва бошқа моддий бойликларнинг тўла гаровга қўйилиши билан таъминланади. Чунинчи, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини тайёрлаш мақсадида аванс учун, шунингдек қишлоқ хўжалигида мавсумий ишларнинг харажатлари учун бериладиган қарзлар тайёрланган маҳсулотларнинг хўжалик ташкилотлари ихтиёрига ўтиши билан гаров нарсаси сифатида қарзларни таъминлашга қаратилади. Банк томонидан гаров бараварига кредитларнинг берилиши хўжалик субъектларининг ҳам, банкларнинг ҳам манфаатларига жавоб беради.

Товарлар ва бошқа моддий бойликлар гаровга қўйилишида уларга гаровга берувчи – савдо корхонаси, гаровга қўйилган ашёларнинг қиймати тегишлича банкка тўланган ёки сотилган моллар бошқа моллар билан алмаштирилган ҳолда гаровга қўйилган ашёларни сотишга ҳақли.

Ашёларни гаровга берувчи ишлаб чиқариш корхонаси ўзининг ишлаб чиқаришда ҳам ашё материаллари ва ярим тайёр маҳсулотларни ишлатишга, қайтадан ишлашга ҳақли бўлса ҳам, банкнинг гаров ҳуқуқи барча ашёларга нисбатан белгиланади.

Маҳсулотларни гаровга олувчига банкка гаровга қўйилган молларнинг мавжуд бўлишини ва сақланишини текшириб туриш ҳуқуқи берилади. Кредит олган қарздор ташкилот ўз мажбуриятларини бажармаганида банк ўз буйруғи билан гаровга қўйилган молларни сотишга ҳақли. Банкка гаровга қўйилган товарларни сотишдан ҳосил қилинган маблағ банкнинг гаров билан таъминланган қарзини қоплашга сарфланади.

Яқка тартибда ва кооператив уй-жой қурилиши учун банк томонидан узок муддатли кредитлар берилишида иморатларнинг гаровга қўйилиши махсус қоидалар билан тартибга солинади.

Бунда уй-жой қуриш учун банклар томонидан фуқароларга бериладиган кредитлар нотариал идоралар орқали иморатларнинг гаровга қўйилиши йўли билан таъминланади.

Банкка гаровга қўйилган иморатлар то кредитлар бус-бутун тўланмагунча сотилиши ёки бошқа усулда бировга ўтказилишига йўл қўйилмайди.

Уй-жой қуриш учун фуқарога қарз беришда банк тегишли нотариал идорани хабардор қилади ва унга қанча қарз, қанча вақтга берилганини кўрсатади. Нотариал идора банкнинг хабарномасини олганидан сўнг мазкур ҳужжатга тақик тўғрисида белги қўйиб, биринчи нусхасини рўйхатдан ўтказиш учун маҳаллий давлат ҳокимияти органига юборади, иккинчи нусхаси эса – нотариал идорада сақланади.

Нотариал идорада иморатга тақиқ белгиси қўйилиши бино эгасининг иморат тўғрисида тасарруф қилиш ҳуқуқини чеклайди. Гаровга қўювчи то ўзи олган кредитни тўла миқдорда тўлаб банкнинг ижозатини олмай туриб, кредит ҳисобига қурилган иморатни сотишга ёки бошқа усулда бировга ўтказишга ҳақли эмас.

Олинган кредит бўйича қарзлар тўланмаган банк қарз пулини иморат қиймати ҳисобидан ундиришга, агар иморат қуриб тамомланмаган бўлса, қурилиш материаллари ҳисобидан ундиришга ҳақли.

Иморатларни гаровга қўйишда Фуқаролик кодексининг мулк гаровини тартибга соладиган қоидаларида баъзи хусусиятлар бор. Уй-жой қурилиш кооперациясига кредитлар бериш банк муассасалари томонидан кредитлар берилиши шаклида амалга оширилади.

Уй-жой қуриш кооперациясига кредитлар бериш қоидаларига мувофиқ кооператив ўзи олган кредитни тўла тўламагунича кредит ҳисобидан қурилган уйини бошқа ташкилотларга топширишга ҳақли эмас. Бундан ташқари, кооператив уй-жойни суғурта қилдиришга ва мазкур уй-жой нобуд бўлгани ҳолда суғурта ташкилоти томонидан бериладиган суммалар биринчи навбатда банк кредити бўйича бўлган қарзларни тўлашга сарфланади.

Гаровга қўйиладиган ашёлар ўзаро келишув бўйича баҳоланади. Ашёларнинг бундай баҳоланиши гаровга қўйилган ашёнинг нобуд бўлиши ёки бузилиши ҳолларида низо чиққан тақдирда зарур бўлади.

Гаровга олувчи (кредитор) нинг талабларини қондириш учун ундирувни қарздор гаров билан таъминланган мажбуриятларни ўзи жавобгар бўлган ҳолатларда бажармаган ёки тегишли даражада бажармаган тақдирда гаров нарсасига қаратиши мумкин.

Агар гаров билан таъминланган мажбуриятнинг қарздор томонидан бузилиши жуда арзимас бўлса ва шу туфайли гаровга олувчининг талабларининг миқдори гаровга қўйилган мол-мулкнинг қийматига мутлақо мос келмаса, ундирувни гаровга қўйилган мол-мулкка қаратишни рад этиш мумкин (ФК, 279-модда).

Гаровга олувчи (кредитор) нинг талаблари гаровга қўйилган кўчмас мол-мулк қийматидан суднинг қарорига мувофиқ ундирилади. Агар бунда нотариал тасдиқланган келишув мавжуд бўлса, суднинг қарорисиз ундириш амалга оширилади. Бироқ бундай келишув туфайли ҳуқуқлари бузилган шахс келишувни ҳақиқий эмас деб топиш ҳақида судга даъво билан мурожаат қилишга ҳақли.

Агар гаровга қўювчининг гаровга олувчи билан келишувида бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, гаровга олувчининг талаблари гаровга қўйилган кўчар мол-мулк ҳисобидан суд қарорига мувофиқ қондирилади. Ундирув гаров нарсасига қуйидаги ҳолларда фақат суднинг қарорига мувофиқ қаратилиши мумкин:

1) гаров тўғрисида шартнома тузиш учун бошқа шахс ёки органнинг розилиги ёхуд рухсати талаб қилинганида (масалан, ашёвий ҳуқуқ гаровга қўйилганида мулкдорнинг розилиги талаб қилиниши ҳолларида);

2) гаров нарсаси жамият учун тарихий, бадиий ёки ўзгача маданий аҳамиятга эга мол-мулк бўлса;

3) гаровга қўювчи йўқолган бўлса ва унинг турган жойини аниқлаш мумкин бўлмаса.

Юқорида ҳам айтганимиздек, мажбурият бўйича ҳақ ундириш гаров нарсасига қаратилган ҳолларда уни сотиш, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ким ошди савдосида сотиш йўли билан амалга оширилади.

Гаровга қўювчининг илтимосига кўра, суд ундирувни гаровга қўйилган мол-мулкка қаратиш тўғрисидаги қароридан уни ким ошди савдосида сотишни бир йилгача муддатга кечиктиришга ҳақли. Бундай кечиктириш гаров билан таъминланган мажбурият бўйича тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларига таъсир этмайди. Бинобарин, агар кечиктириш даврида кредиторнинг кўриши мумкин бўлган зарарлари ва неустойка қарздор томонидан тўланиши лозим.

Гаровга қўйилган мол-мулкни ким ошди савдосида сотишда дастлабки бошланғич баҳо, агар ундириш суд тартибида белгиланган бўлса, суд қарори билан, бошқа ҳолларда эса гаровга олувчи ва гаровга қўювчи ўртасидаги келишув асосида белгиланади.

Гаровга қўйилган мол-мулк ким ошди савдосида энг юқори баҳо таклиф қилган шахсга сотилади.

Ким ошди савдоси амалга ошмаган ҳолларда (агарда гаровга қўйилган мол-мулкка харидор чиқмаса) гаровга олувчи гаровга қўювчи билан келишиб, гаровга қўйилган мол-мулкни сотиб олишга харид нархини гаров билан таъминланган ўз талаблари ҳисобига ўтказишга ҳақли.

Такрорий ким ошди савдоси амалга ошмаган деб эълон қилинганида, гаровга олувчи гаров нарсасини такрорий ким ошди савдосидаги бошланғич сотиш нархини кўпи билан ўн фоиз камайтирган суммада баҳолаб, ўзида олиб қолишга ҳақли. Агар гаровга олувчи бу ҳуқуқдан бир ой давомида фойдаланмаса, гаров шартномаси бекор бўлади.

Агар гаровга қўйилган мол-мулкни сотишдан тушган сумма гаровга олувчининг талабини қоплашга етарли бўлмаса, у қонунда ёки шартномада бошқача кўрсатма бўлмаганида етишмаётган суммани умумий асосларда ва тартибда қарздорнинг бошқа мол-мулкидан олиш ҳуқуқига эга. Агар сотувдан тушган сумма гаровга олувчининг гаров билан таъминланган талабидан ошиб кетса, фарқ гаровга қўювчига қайтариб берилади.

Қарздор ёки учинчи шахс бўлган гаровга қўювчи гаров нарсаси сотилгунча, хоҳлаган вақтда гаров билан таъминланган мажбуриятни ёки унинг ижросини кечиктириб юборилган қисмини бажариб, ундирувчи унга қаратишга ва уни сотишга барҳам бериши мумкин. Бу ҳуқуқни чеклайдиган келишув ўз-ўзидан ҳақиқий эмасдир (ФК, 281-модда).

Мол-мулкнинг гаровга қўйилиши:

- биринчидан, мол-мулкнинг доимо мавжуд бўлиши ва сақланишини таъминлайди;
- иккинчидан, кредитор бошқа шахсларга, яъни қарзларнинг бошқа кредиторларига нисбатан устунлик билан ўз талабларини қондириш имкониятига эга бўлади;
- учинчидан, мол-мулкнинг қарздор учун учинчи шахс томонидан гаровга қўйилиши қарздорга бўлган талабларнинг қондирилиши учун кўшимча манба ҳисобланади.

Ашёни гаровга олган кредитор талабларининг қондирилиши аниқ таъминланиши билан гаровнинг белгиланиши қарздорни ўз мажбуриятини ижро этишга мажбур қилади.

Қонунга кўра, ҳар қандай мажбурият ҳам гаров билан таъминланиши мумкин. Амалда гаров асосан қарз мажбуриятларининг ижро этилишини таъминлаш усули сифатида татбиқ этилади.

Ашёларнинг ломбардда гаровга қўйилиши.

Фуқаролик кодексининг 289-моддасида айтилганидек, фуқаролардан шахсий истеъмолга мўлжалланган кўчар мол-мулкни қисқа муддатли кредитлар бериш учун гаровга қабул қилиш ихтисослашган ташкилотлар, яъни лицензияси бўлган ломбардлар томонидан тадбиркорлик фаолияти сифатида амалга оширилиши мумкин.

Ломбардда ашёларни гаровга қўйиш ҳақидаги шартнома, ломбард томонидан гаров паттаси бериш йўли билан расмийлаштирилади.

ФКнинг 289-моддаси 4-қисмида кўрсатилганидек, ломбард гаровга қабул қилинган ашёларни гаровга қабул қилиш пайтида шунга ўхшаш ва шундай сифатли ашёларнинг нархларига мос баҳодаги тўлиқ суммасида ўз ҳисобидан гаровга қўювчи фойдасига суғурталаши шарт.

Ломбард гаровга қўйилган ашёлардан фойдаланишга ва уларни тасарруф этишга ҳақли эмас. Ломбард ашёларнинг йўқолиши ёки шикастланиши енгиб бўлмас куч оқибатида юз берганлигини исботлай олмаса, гаровга қўйилган ашёларнинг йўқолганлиги ёки шикастланганлиги учун жавобгар бўлади.

Агар ломбардда ашёлар гарови билан таъминланган кредит суммаси белгиланган муддатда қайтариб берилмаса, ломбард нотариуснинг ижро ёзуви асосида имтиёзли бир ойлик муддат ўтганидан кейин гаровга қўйган мол-мулкни сотиш учун белгилаб қўйилган тартибда мол-мулкни сотишга ҳақли. Гаровга қўйилган мол-мулкни сотишдан тушган сумма талабларни тўлиқ қаноатлантириш учун етарли бўлмаса ҳам, ломбарднинг гаровга қўювчига (қарздорга) талаблари бекор бўлади (ФК, 289-модда, 7-банд).

Ломбардлар томонидан фуқароларнинг ашёларини гаровга олиб кредит бериш қоидалари қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Ломбардда ашёларни гаровга қўйиш тўғрисидаги шартноманинг гаровга қўювчининг ҳуқуқлари ФК ёки бошқа қонун билан унга бериладиган ҳуқуқларга қараганда чеклаб қўядиган шартлари ўз-ўзидан ҳақиқий эмас (ФК, 289-модда, 9-банд).

4.Қарздорнинг мол-мулкни ушлаб қолиш – мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усули сифатида

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 259-моддасида мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари тизимида қарздорнинг мол-мулкни ушлаб қолиш ҳам назарда тутилади. Бу усуллари қўллаш асослари ФКнинг 290-моддасида белгилаб берилган. Бунга асосан қарздорга ёки қарздор кўрсатган шахсга топширилиши лозим бўлган ашёни сақлаётган кредитор ушбу ашё ҳақини ёки у билан боғлиқ чиқимлар ва бошқа зарарни кредиторга тўлаш мажбуриятлари қарздор томонидан муддатида бажарилмаган тақдирда унга тегишли мажбурият бажарилгунга қадар ушлаб қолишга ҳақли.

Гарчи ашёнинг ҳақини тўлаш унинг чиқимларини ва бошқа зарарни тўлаш билан боғлиқ бўлмасада, бироқ тарафлари тадбиркор сифатида иш кўраётган мажбуриятдан келиб чиққан талаблар ҳам ашёни ушлаб қолиш билан таъминланиши мумкин.

Ашё кредитор эгалигига ўтганидан кейин унга бўлган ҳуқуқлар учинчи шахс томонидан олинганлигига қарамасдан, кредитор ўз қўлидаги бу ашёни ушлаб қолиши мумкин.

Ушлаб қолиш ўз моҳиятига кўра гаровга ўхшайди. Бироқ аynи вақтда у қатор ўзига хосликларга ҳам эга. Биринчидан, ушлаб қолишда ашё фақат кредитор ихтиёрида бўлади, гаров нарсаси эса қарздорда ҳам, учинчи шахсда ҳам сақланиши мумкин. Иккинчидан, ушлаб қолинаётган ашё кредитор ихтиёрига турли асослар бўйича ўтган бўлиши мумкин. Гаров нарсаси эса ҳар доим қарздор ёки учинчи шахс (гаровга қўювчи) иродаси билан шартнома асосидагина вужудга келади ва ҳ.к.

Ашёни ушлаб қолган кредиторнинг талаблари унинг қийматидан гаров билан таъминланган талабларни қондириш учун назарда тутилган ҳажмда ва тартибда қаноатлантирилади. Бинобарин, ушлаб қолинган мол-мулк ёки пул маблағлари ҳажми қарздорнинг қарзи ҳажмидан кўп бўлса, у ҳолда кредитор ортиқча -қисмини қайтариши лозим. Агар ушлаб турилган мол-мулк ёки пул маблағлари қарздор қарз ҳажмига тенг бўлса, ФКнинг 343-345-моддаларида кўрсатилган талабларга риоя қилинган ҳолда мажбурият ҳисобга ўтказиш орқали бекор бўлиши мумкин.

Қарздор томонидан мажбурият ижро этилган ҳолларда кредитор ушлаб қолинган мол-мулкни қарздорга ёки учинчи шахсга қайтариши шарт.

5.Закалат – мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усули сифатида

Закалат деб шартнома тузаётган тарафлардан бири шартноманинг тузилганлигини исботлаш ва унинг ижросини таъминлаш юзасидан берадиган пул суммасига айтилади.

Закалат тўғрисидаги келишув закалатнинг суммасидан қатъи назар, ёзма равишда тузилиши керак (ФК, 311-модда). Закалат қуйидаги учта вазифани бажаради:

биринчидан, закат берилиб тузилган шартнома ҳақиқатан тузилганлигини исботловчи далил ҳисобланади;

иккинчидан, закат шартнома юзасидан аввалдан тўлаб қўйиладиган пул суммаси бўлиб, тегишли тўловлар ҳисобига муайян суммани тўлаган тараф шартномани қисман ижро этган ҳисобланади. Закат олувчи тараф учун ҳам бу ҳол маълум аҳамиятга эга. Чунончи, бирон-бир уй-жой ижарага берилишида унинг мулкдори уй-жойни яшаш учун яроқли ҳолга келтириш мақсадларида уни таъмирлайди ва ҳоказо;

учинчидан, закат шартномадан келиб чиққан мажбуриятнинг ижро этилишини таъминлаш учун белгиланади. Закатнинг мазкур вазифаси шундаки, закат берган тараф шартнома юзасидан олган ўз мажбуриятларини бажармаганида, берган закатни йўқотади. Агар закат берган тараф шартномадан воз кечган бўлса, бу ҳолда у берган закатнинг қайтариб берилишини талаб қила олмайди. Агар закат олган тараф ўз мажбуриятларини бажармаса, у иккинчи тарафга закат суммасини икки баравар миқдорида тўлашга мажбур.

Баъзи ҳолларда закат уни берган тарафга бир миқдорда қайтарилиши лозим. Чунончи, агар мажбуриятни, тарафлардан ҳеч қайсисининг айби билан боғлиқ бўлмаган ҳолда бажарилмаса, ўзаро келишув бўйича бериладиган закат қайтарилади.

Агар ижро этилган шартнома кейинчалик ҳақиқий эмас деб топилса ва бунинг натижасида ҳар икки тараф ҳам аввалги ҳолларига келтирилиши лозим бўлса ёки закат берган тараф шартнома юзасидан амалга оширилган барча суммани ўзига қайтарилишини талаб қилишга ҳақли бўлсаю, аммо иккинчи тараф бундай ҳуқуққа эга бўлмаса – закат, юқорида кўрсатилганидек, аслича бир қарр миқдорда қайтарилиши лозим бўлади.

ФКнинг 312-моддаси учинчи қисмида кўрсатилганидек, шартноманинг бажарилмаслиги учун жавобгар бўлган тараф агар шартномада бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, закат суммасини ҳисобга олган ҳолда иккинчи тарафга зарарларни тўлаши шарт.

Агар закат суммаси зарар суммасидан бирмунча кўпроқ бўлса, у ҳолда фақат закатгина ундирилади. Агар мажбуриятни бажармаслик натижасида кўрилган зарар закат суммасидан ортиқ бўлса, у ҳолда закат суммаси ҳам, зарарларни қоплаш учун етишмаган сумма ҳам ундирилади.

Мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усули сифатида кўриладиган закат фуқаролар ўртасидаги муносабатда ҳам, шунингдек фуқаролар билан юридик шахслар ўртасидаги муносабатларда ҳам қўлланилиши мумкин.

Закатни авансдан фарқ қилиш керак. Закат билан аванснинг бир-бирига ўхшаш томони шундаки, буларнинг ҳар иккиси ҳам келажакда тўланадиган суммалар ҳисобидан тарафлардан бири томонидан иккинчисига аввалдан тўланиб қўйилган пул суммаси бўлиб кўрилади. Аммо аванс закатдан фарқ қилиб, мажбуриятнинг бажарилишини таъминламай, балки шартнома юзасидан тарафлардан бирининг иккинчисига тегишли бўлган суммани мазкур иккинчи тарафнинг фаолиятини пул билан таъминлаш мақсадида аввалдан берилган пул суммаси ҳисобланади.

Тарафлардан бири томонидан иккинчисига берилган аванс муайян ишларни бажариш учун зарур харажатларни қилиш имкониятини беради. Келажакда тўланадиган суммалар ҳисобига аввалдан берилган пул маблағлари ёки бошқа моддий бойликлар шартноманинг тузилганлигини исботлаш ва унинг бажарилишини таъминлаш масадларида берилган ҳолдагина закат ҳисобланади. Агар бу икки белгидан ҳеч қайсиси бўлмаса, берилган суммани аванс қаторида ҳисоблаш лозим бўлади.

Иккинчи тараф томонидан мажбурият ижро этилмагани ҳолда аванс берган тараф қанча суммада аванс берган бўлса, унинг шу миқдорда қайтарилишини талаб қилишга ҳақли.

6. Кафиллик – мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усули сифатида

Кафиллик мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг алоҳида тури бўлиб, у кафиллик тўғрисидаги шартномадан вужудга келади. Кафиллик шартномасига асосан бир тараф кафил, бошқа шахс ўз мажбуриятларини тўла ёки қисман бажариши учун унинг кредитори олдида жавоб беришни ўз зиммасига олади (ФК, 292-модда, 1-қисм).

Кафил қарздор учун мулкӣй жавобгарликни олганлигини тўғридан-тўғри аниқ билдириши лозим.

Мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаш усули сифатида кўриладиган кафилликнинг моҳияти шундаки, кредитор асосий мажбурият бажарилмаган ҳолда ўз талабларини фақат асосий қарздоргагина қўймай, балки кафилга нисбатан ҳам қўя олади.

Кафиллик шартномаси ёзма шаклда тузилиши лозим. Бу ҳолда тарафлар кафиллик тўғрисида алоҳида ёзма шартнома тузишлари шарт бўлмайди. Кафиллик белгиланишида кафил асосий қарздор томонидан бериладиган тилхатда қарздор томонидан мажбуриятнинг лозим даражада бажарилиши жавобгарлигини ўз зиммасига олганлигин кўрсатиб белги қўйса ёки қарздорнинг муайян мажбурият юзасидан кафил бўлишини кредитор номига ёзган хатида билдирса ҳам kifоя.

Кафиллик ҳақидаги шартноманинг ёзма шаклда тузилиши лозимлиги тўғрисидаги қонун билан белгиланган талабларга риоя қилмаслик – кафиллик шартномасининг ҳақиқӣй саналмаслигига сабаб бўлади.

Кафиллик асосий мажбуриятга қўшимча характерда бўлиши шундан иборатки, кафиллик билан фақат асосий талабгина таъминланиши мумкин. Агар асосий шартнома унинг шаклига риоя қилинмаганлиги сабабли ёки шартномада иштирок этувчи тарафларнинг муомалага лаёқатсиз бўлиши туфайли ва бошқа шу каби сабаблар бўйича ҳақиқӣй эмас деб топилса, мазкур шартномага қўшимча ҳисобланган кафиллик шартномаси ҳам ўзининг юридик кучини йўқотади.

Кафилнинг жавобгарлиги ҳажми асосий мажбурият юзасидан қарздорнинг жавобгарлигидан ошиқ бўлиши мумкин эмас. Қарздор қандай ҳажмда жавобгар бўлса, кафил ҳам шу ҳажмда жавобгар бўлади. Хусусан, кафиллик шартномаси билан бошқача ҳол белгиланмаган бўлса – фоизларнинг, зарарларнинг, неустойканинг тўланиши учун ҳам жавобгар бўлади.

Қарздор учун мажбуриятни бажарган кафил мазкур мажбурият юзасидан бўлган барча ҳуқуқларни олади. ФКнинг 295-моддасида кўрсатилганидек, мажбуриятни бажарган кафилга шу мажбурият юзасидан кредиторга тегишли бўлган барча ҳуқуқлар ўтади.

Кафил мажбуриятни бажарганидан кейинги кредитор қарздорга бўлган талабни тасдиқловчи ҳужжатларни кафилга топшириш ва бу талабни таъминлайдиган ҳуқуқларни бериши шарт.

Қарздор кафиллик билан таъминланган мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган тақдирда кафил ва қарздор кредитор олдида солидар жавоб берадилар (ФК, 293-модда).

ФКда кўрсатилган юқоридаги қоида диспозитив характерда бўлгани, яъни, ўзгартирилиши, тўлғазилиши мумкин бўлгани сабабли тарафлар ўзаро келишиб, кафилнинг бошқача ҳажмда жавобгар бўлишини, масалан, асосий қарздорга қўшимча жавобгар бўлишини белгилашлари мумкин. Бу ҳолда кафил мажбуриятнинг бажарилиши юзасидан қарздордан ҳеч нарса ундириш мумкин бўлмагани ҳолдагина қарздор учун жавобгар бўлади.

ФКнинг 293-моддаси 3-қисмида айтилганидек, биргалашиб кафил бўлган шахслар, агар кафиллик шартномасида бошқача ҳол кўрсатилмаган бўлса, кредитор олдида солидар жавоб берадилар.

Агар кредитор кафилга нисбатан даъво қўзғатса, у ҳолда кафил қарздорларни ишда иштирок этиш учун жалб қилишга мажбур. Шунинг ўзи билан у қарздорга ўзининг манфаатларини ҳимоя қилиш имкониятини берган бўлади. Агар кафил ишда иштирок этишга жалб қилмаса, қарздор ўзининг кредитorigа қарши қўйиши мумкин бўлган барча

эътирозларини, яъни ФКнинг 294-моддасида кўрсатилган эътирозларини кафилнинг унга қилган талабига қарши қўйишга ҳақли.

ФКнинг 294-моддасида кўрсатилганидек, кафил кредиторнинг талабига қарши қарздорнинг ўзи томонидан кўрсатилиши мумкин бўлган барча эътирозларни қўйишга ҳақли. Кафил бундай эътирозларга бўлган ҳуқуқини, гарчи қарздор ўзи бу ҳуқуқдан воз кечса ҳам ёки ўз мажбуриятига иқроор бўлса ҳам йўқотмайди.

Агар бир неча кафил қарздор учун кафиллик берган бўлса, кейинчалик қарздор учун қарзларини тўлаганлари ҳолда ҳар қайсиси ўзлари томонидан тўланган сумма миқдорида қарздорга нисбатан ўз талабларини қўя олади.

ФКнинг 296-моддасида кўрсатилганидек, кафиллик билан таъминланган мажбуриятни бажарган қарздор бу ҳақда кафилни дарҳол хабардор қилиши шарт. Акс ҳолда ўз навбатида мажбуриятни бажарган кафил асоссиз олинган нарсани кредитордан ундириб олиши ёки қарздорга регресс талаб қўйишга ҳақли. Регресс талаб қўйилган тақдирда, қарздор асоссиз олинган нарсанигина кредитордан ундириб олишга ҳақли.

Кафиллик қуйидаги ҳолларда бекор бўлади:

- 1) кафиллик билан таъминланган мажбурият бекор бўлганда;
- 2) кафилнинг розилигисиз мажбуриятда унинг жавобгарлиги ошиши ёки унинг учун бошқа ноқулай оқибатлар юз беришига олиб келадиган тарзда мажбурият шартлари ўзгартирилганда;
- 3) кафиллик билан таъминланган мажбурият бўйича қарз бошқа шахсга ўтказилганда, агар кафил янги қарздор учун жавобгар бўлиши ҳақида кредиторга розилик берган бўлмаса;
- 4) мажбуриятни бажариш муддати келганида кредитор қарздор ёки кафил таклиф қилган тегишли ижрони қабул қилишдан бош тортганда;
- 5) шартномада белгиланган кафиллик муддати ўтганда;
- 6) агар шартномада кафиллик муддати кўрсатилмаган бўлса, кредитор мажбуриятни бажариш муддати етган кундан бошлаб бир йил давомида кафилга даъво қўзғатмаса;
- 7) агар асосий мажбуриятни бажариш муддати кўрсатилмаган ва белгиланиши мумкин бўлмаган ёки талаб қилиб олиш пайти билан белгиланган бўлса, кредитор кафиллик шартномаси тузилган кундан бошлаб бир йил мобайнида кафилга нисбатан даъво қўзғатмаган тақдирда (ФК, 298-модда).

7. Кафолат – мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усули сифатида

Мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаш усулларида бири кафолат ҳисобланади. Кафолатга биноан банк, бошқа кредит муассасаси ёки суғурта ташкилоти (кафил) бошқа шахс (принципал)нинг илтимосига кўра кафил ўз зиммасига олаётган мажбурият шартларига мувофиқ принципалнинг кредитори (бенефициар) пул суммасини тўлаш ҳақида ёзма талабнома тақдим этса, пулни унга тўлаш ҳақида принципалга ёзма мажбурият беради (ФК, 299-модда).

Кафолатнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, бунда ҳар доим кафил сифатида банк, бошқа кредит муассасаси ёхуд суғурта ташкилоти қатнашади. Қўп ҳолларда кафил принципалга хизмат кўрсатувчи ташкилот ҳисобланади. Шу сабабли ҳам кафил принципалнинг банкда сақлаётган пул маблағлари ҳисобидан унинг кредиторлари олдидаги мажбуриятини бажаради. Бироқ қонун буни шарт қилиб қўймайди, шу сабабли ҳам кафил сифатида ҳар қандай кредит муассасаси ёки кредит ташкилоти бўлиши мумкин.

Кафолатнинг асосий моҳияти шундаки, у орқали принципалнинг бенефициар олдидаги ўз мажбуриятини (асосий мажбуриятни) тегишли даражада бажарилиши таъминланади.

Кафолат ҳақ бараварига тузилади. Кафолат берган банк (кредит муассасаси, суғурта ташкилоти)га принципал тегишли миқдорда ҳақ тўлайди.

Кафолат асосий мажбуриятдан (яъни принципалнинг бенефициар олдидаги мажбуриятдан) гарчи кафолатда ушбу мажбуриятга ҳавола қилинсада мустақил ҳисобланади.

Агар кафолатда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, у кафил томонидан чақириб олиниши мумкин эмас.

Кафолат бўйича бенефициарга тегишли бўлган кафилга талаб қўйиш ҳуқуқи агар кафолатда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, бошқа шахсга ўтказилиши мумкин эмас.

Агар кафолатда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлмаса, у берилган кундан эътиборан кучга киради. Бенефициарнинг кафолат бўйича пул суммасини тўлаш ҳақидаги талаби кафолатда кўрсатилган ҳужжатларни илова қилган ҳолда кафилга ёзма равишда тақдим этилиши лозим. Талабда ёки унга иловада бенефициар принципални таъминлаш учун кафолат берилган асосий мажбуриятни бузиши нимадан иборатлигини кўрсатиши керак.

Кафил бенефициарнинг талабларини олганидан сўнг бу ҳақда дарҳол принципални хабардор қилиши ва унга талабнинг нусхасини барча тегишли ҳужжатлар билан топшириши керак.

Кафил бенефициарнинг талабини илова қилинган ҳужжатлар билан бирга кафолатда кўрсатилган муддатда бу талаб ҳамда унга илова қилинган ҳужжатлар кафолат шартларига мос келиши ёки келмаслигини аниқлаш учун оқилона жонкуярлик кўрсатиши керак.

Агар бенефициарнинг талаби ёки унга илова қилинган ҳужжатлар кафолат шартларига мос келмаса ёхуд кафилга кафолатда белгилаб қўйилган муддат тамом бўлганидан кейин тақдим этилган бўлса, кафил бенефициарнинг талабини қондиришни рад этади ва бу ҳақда уни дарҳол хабардор қилади.

Агар бенефициарнинг талаби қондирилганга қадар кафолат билан таъминланган асосий мажбурият батамом ёки унинг тегишли қисми бажарилганлиги ёхуд бошқа асосларга кўра бекор бўлганлиги ёинки ҳақиқий эмас деб топилганлиги кафилга маълум бўлиб қолса, у бу ҳақда дарҳол бенефициарга ва принципалга хабар бериши шарт.

Одатда, кафилнинг бенефициар олдидаги масъулияти кафолатда назарда тутилган суммани тўлаш билан чегараланади. Бироқ кафил кафолат бўйича мажбуриятни бажармаганда ёки лозим даражада бажармаган тақдирда кафолатда назарда тутилган суммани тўлатиш билан чегараланмай, етказилган зарарларни ҳам ундириб олишга ҳақли.

Кафилнинг кафолат бўйича бенефициар олдидаги мажбурияти қуйидаги ҳолларда бекор бўлади:

- 1) кафолат берилган сумма бенефициарга тўланиши билан;
- 2) кафолатда белгиланган муддат тамом бўлиши билан;
- 3) бенефициар кафолат бўйича ўз ҳуқуқларидан воз кечиши ва уни кафилга қайтариб бериш оқибатида;
- 4) бенефициар кафилни унинг мажбуриятларидан озод қилиш ҳақидаги ёзма ариза бериш йўли билан кафолат бўйича ўз ҳуқуқларидан воз кечиши оқибатида.

Кафолатнинг юқоридаги 1, 2, 4-бандларида кўрсатилган асослар бўйича бекор қилиниши кафилга кафолат қайтариб берилган ёки берилмаганлигига боғлиқ бўлмайди.

Кафолат бекор бўлганлигидан хабар топган кафил дарҳол бу ҳақда принципални хабардор қилиши керак.

Кафилнинг принципалдан кафолат бўйича бенефициарга тўланган суммаларни регресс тартибида тўлашни талаб қилиш ҳуқуқи кафилнинг принципал билан бажариш юзасидан кафолат берилган келишувида белгилаб қўйилади.

Агар кафилнинг принципал билан келишувида бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, кафил бенефициарга кафолат шартларига мувофиқ тарзда ёки кафилнинг бенефициар олдидаги мажбуриятни бузганлиги учун тўланган суммаларни қоплашни принципалдан талаб қилишга ҳақли эмас (ФК, 310-модда).

МАЖБУРИЯТЛАРНИ БУЗГАНЛИК УЧУН ЖАВОБГАРЛИК

8. Мажбуриятларнинг бузилиши ва бунинг учун фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик тушунчаси

Маълумки, жамиятимиз ҳаётининг энг муҳим тамойилларидан бири қонун устуворлиги ҳисобланади. Унинг моҳияти шундан иборатки, “асосий ижтимоий, энг аввало иқтисодий муносабатлар фақат қонун билан тартибга солинади, унинг барча қатнашчилари эса ҳеч бир истисносиз ҳуқуқ нормаларини бузганлиги учун жавобгар бўлади”⁴. Бозор механизмнинг энг асосий хусусиятларидан бири “хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида уларнинг иқтисодий жавобгарлиги ва тўлиқ иқтисодий мустақиллиги асосида”⁵ қонун ва шартномалар интизомига қатъий риоя қилиш ҳисобланади. Қонун ва шартномалар мазмунида эса кўп ҳолларда фуқаролар ва юридик шахслар зиммасига юкланган мажбуриятлар ётади.

Мажбурият юзасидан қарздор бўлган шахс уни бутунлай бажармаслиги ёки лозим даражада бажармаслиги, мажбуриятни бажариш юзасидан белгиланган ҳуқуқ нормаларига риоя қилмаслиги ҳуқуққа хилоф ҳаракат ёки ҳаракатсизлик ҳисобланиб, бу ҳол мажбурият бузилганлигидан далолат беради. Яъни, мажбурият юзасидан қарздор шахс кредиторнинг субъектив ҳуқуқини бузган ҳисобланади. Чунончи, сифатсиз маҳсулот (товар) етказиб беришда маҳсулот сотувчи ташкилот – қарздор сифатида ҳуқуқ нормасини, яъни, ФКнинг тегишли моддасида кўрсатилган қонидани бузиш билан бирга маҳсулот олувчи корхонанинг, яъни кредитор ташкилот қарздор ташкилотдан шартномага мувофиқ сифатли маҳсулот (товар)нинг ўзига топширилишини талаб қила олади.

Юқорида айтилганидек, қарздорнинг ҳаракатсизлиги ҳам ҳуқуққа хилоф ҳисобланиши мумкин. Бундай ҳаракатсизлик қарздорнинг шундай хатти-ҳаракатидан иборат бўлиб кўринадики, бунда қарздор ўзи амалга ошириши лозим бўлган ҳаракатни қилмайди. Масалан, уй-жой ижараси шартномаси бўйича ташкилотнинг уйида яшовчи фуқаро белгиланган ижара ҳақини тўламаслиги билан Уй-жой кодексининг 69-моддасида белгиланган қонидани бузади. Шу билан бирга, шартномага мувофиқ тарзда қарздордан квартира ҳақининг ўз вақтида тўланишини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлган ташкилотнинг – ижарага берувчининг, яъни кредиторнинг субъектив ҳуқуқи ҳам бузилади.

Бозор муносабатлари шароитларида қарздорнинг тадбиркорлик қоидаларига зид келган ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлиги, бепарволиги ҳуқуқ нормасини тўғридан-тўғри бузиш билан боғлиқ бўлмаса ҳам, ҳуқуққа хилоф ҳисобланиши мумкин.

Қарздорнинг ҳуқуққа хилоф хатти-ҳаракати ҳуқуқ нормаларига риоя қилмасликни билдирганлиги туфайли, чунончи, қарздор томонидан олинган мажбуриятнинг бутунлай бажарилмаслиги ёки лозим даражада бажарилмаслиги ва шу билан шартнома интизомининг бузилиши – қонунчиликни бузиш деб юритилади. Бинобарин, шартнома юзасидан олинган мажбуриятларнинг, шунингдек бошқа мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлашга қаратилган кураш – айнан шу вақтнинг ўзида қонунчиликка риоя қилиш учун бўлган кураш деб ҳисобланади.

Қонунчилик хўжалик юритувчи субъектлар томонидан шартнома мажбуриятларининг бузилишига йўл қўймаслик лозимлигини нормаламайди. Чунки қарздор томонидан мажбуриятнинг бузилиши, мазкур субъектлар томонидан шартнома интизомига риоя қилмаслиги давлат томонидан белгиланган ҳуқуқ нормаларига риоя қилмасликни билдиради. Натижада ташкилотларнинг маблағлари муомалада бўлиши

⁴ Каримов И.А. Ўзбекистон - бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. -Т.: Ўзбекистон. 1994. 48-б.

⁵ Ўша асарда. 50-б.

бирмунча секинлашади; курилишлар, корхоналар ва ташкилотларнинг изчил, узлуксиз иш олиб боришлари бузилади.

Қишлоқ хўжалик машиналарининг ва бошқа маҳсулотларнинг саноат корхоналари томонидан қишлоқ хўжалик корхоналарига топширилиши ва уларнинг давлат буюртмаси бўйича қишлоқ хўжалик маҳсулотлари топшириш юзасидан олинган мажбуриятларнинг ўз вақтида бажарилиши муҳим аҳамиятга эгадир.

Кредиторлар сифатида фуқаролар бўлганида ҳам тегишли ташкилотлар ўз зиммаларига олган мажбуриятларни лозим даражада бажаришлари талаб қилинади.

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик қарздор томонидан мажбуриятнинг бажарилмаслиги ёки лозим даражада бажармаслиги ҳолларини назарда тутиб, қонун ёки шартномада белгиланган санкциялар қўлланилади.

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик мажбуриятни бажармаган қарздор зиммасига зарарларни, неустойкани кредитор фойдасига тўлаш вазифасини юклашдан иборатдир.

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик тушунчаси мажбуриятдаги санкция тушунчасидан бирмунча торроқ маънода тушунилади, чунки бунда қарздорнинг жавобгарлиги барча ҳолларда фақат мулкӣ жавобгарлик ҳисобланади. Чунончи, бировга зарар етказиш туфайли вужудга келадиган мажбуриятларда зарар етказувчи жабрланган шахсга етказилган зарарнинг пул билан ҳисобланган миқдорини тўла равишда тўлайди. Шартнома бўйича олинган мажбуриятларнинг бажарилмаслиги эса кредиторнинг кўрган зарарларни тўлатиш учун ҳам, қарздордан неустойканинг ундирилиши учун ҳам асос бўлади.

Қарздорнинг мажбуриятни лозим даражада бажармаслиги, яъни, мажбуриятни шартнома ёки қонунда кўрсатилган шартларга мувофиқ равишда бажармаслиги; масалан, маҳсулотнинг сифати, топшириш муддати, шартноманинг бажарилиш жойи каби шартлар бузилишидан иборатдир. Мажбурият қарздор томонидан бутунлай бажарилмаса, кредитор суд орқали мажбуриятнинг мажбурий тартибда бажарилишини, биринчи навбатда, албатта реал равишда бажарилишини, агар мажбурият лозим даражада бажарилмаган бўлса, унинг қонун ёки шартномада кўрсатилган шартларга мувофиқ бажарилишини талаб қилишга ҳақли.

Юқорида кўрсатилган ҳар икки ҳолатда, яъни мажбурият бутунлай бажарилмаганида ҳам, лозим даражада бажарилмаганида ҳам, яъни айрим шартлари бузилганида ҳам кредитор қарздордан қонун ёки шартномада назарда тутилган мулкӣ жарималарнинг ундирилишини, яъни ўзи кўрган зарарларнинг қопланишини, неустойкаларнинг тўланишини талаб қила олади. Шу билан бирга қарздорни олган мажбуриятларини бажариш учун мумкин қадар кўпроқ ҳаракат қилишга мажбур қилади.

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг белгиланиши турли субъектлар ўртасидаги муносабатларда шартнома интизомининг мустаҳкамланишига ёрдам беради. Бинобарин, фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик мажбуриятларнинг реал ва тегишли даражада бажарилишига ёрдам бериб, катта юсак тарбиявий роль ўйнайди. Агар мажбуриятни бажармаслик ёки лозим даражада бажармаслик натижасида кредиторга зарар етказилган бўлса, қарздор бундай зарарларни тўлашга мажбур бўлади. ФКнинг 324-моддасида қарздор мажбуриятни бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги туфайли кредиторга етказилган зарарни тўлаши шарт деб кўрсатилади.

ФКнинг 14-моддаси 2-қисмида зарар тушунчаси нормаланган. Бунга асосан, зарар деганда, ҳуқуқи бузилган шахснинг бузилган ҳуқуқини тиклаш учун қилган ёки қилиниши лозим бўлган харажатлари, унинг мол-мулки йўқолиши ёки шикастланиши (ҳақиқий зарар), шунингдек бу шахс ўз ҳуқуқлари бузилмаганида одатдаги фуқаролик муомаласи шароитида олиши мумкин бўлган, лекин ололмай қолган даромадлари (бой берилган фойда) тушунилади.

Зарар деганда, қарздор томонидан мажбуриятнинг бутунлай ижро этилмаслиги ёки лозим даражада ижро этилмаслиги оқибатида кредитор томонидан қилинган харажатлар, мулкнинг йўқотилиши ёки камайтилиши тушунилади. Кредиторнинг мулкӣ зарарига мисол

қилиб ташкилот томонидан қилинган ишларнинг сифатсиз бажарилиши сабабли уни тузатиш билан боғлиқ бўлган харажатларни ёки шартномада белгиланмаган муддатда қарздор томонидан юборилган, масалан, муддатида олдин юборилган маҳсулотни сақлаш харажатларидан келган зарарни ёхуд кредитор томонидан бошқа ташкилотларга тўланган жарималарни кўрсатса бўлади.

Кийим тикувчи ательенинг хизматчиси томонидан фуқарога костюм тикилишида у томондан топширилган материалларнинг нотўғри бичилиши натижасида кўрган зарарни кредитор бўлган фуқаронинг зарарларига мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Иккинчидан, зарар сифатида кредитор томонидан олинishi мумкин бўлган, аммо қарздор мажбуриятни бажармагани туфайли олинмай қолган даромадлар ҳам мисол бўла олади. Масалан, кредитор бўлган давлат корхонаси қарздор ташкилотнинг хом ашёларни ўз вақтида етказиб берилишини кечиктирмаганида, мажбурият ўз вақтида бажарилгани ҳолда олиши мумкин бўлган, яъни тайёр маҳсулотни сотиш натижасида олиши мумкин бўлган фойданинг қарздор ўз мажбуриятини бажармаганлиги сабабли олинмаган даромадлари кредиторнинг кўрган зарари ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судининг Пленуми қарори ҳам мавжуд зарар таркибига фақатгина тегишли шахс томонидан аниқ етказилган зарарларнигина эмас, балки шахснинг бузилган ҳуқуқини тиклаши учун қилган ёки қилиши лозим бўлган харажатлар ҳам киришини белгилайди. Айни пайтда бундай харажатларнинг зарурийлиги ва уларнинг тахминий миқдори жавобгарлик миқдорини белгиловчи товар, ишдаги ҳамда хизмат кўрсатишдаги камчиликларни бартараф этишга кетадиган смета (калькуляция) сифатидаги ва мажбуриятларни бузганлик учун жавобгарлик даражасини белгиловчи шартнома, асослангирилган ҳисобкитоб каби бошқа далиллар билан тасдиқланган бўлиши ҳам керак. Олинмай қолган даромаднинг миқдори (бой берилган фойда), агарда мажбурият бажарилган бўлганида, кредитор қилиши лозим бўлган оқилона харажатлар ҳисобга олиниб аниқланади⁶.

Мажбурият ҳуқуқида зарарнинг тўла равишда тўланиши (қопланиши) тамайили белгиланади. Шу билан бирга, фуқаролар ўртасидаги муносабатларда суд зарарнинг ундирилиши тартибини белгилашда ҳар икки томоннинг мулкий аҳволини, хусусан, қарздорнинг мулкий аҳволини эътиборга олиб, мажбуриятнинг бажарилишини кечиктиришга ёки уни бўлиббўлиб бажарилишини белгилашга ҳам ҳақли. Бу тўғрисида Фуқаролик процессуал қонунининг тегишли -моддасида қоида белгиланган. Унда алоҳида ҳолларда иш бўйича ҳал қилув қарорини чиқарган суд ёки ҳал қилув қарорини ижро этиш жойидаги суд ишда иштирок этувчи шахсларнинг аризаси бўйича тарафларнинг мулки аҳволига ёки бошқа ҳолатларга қараб, ҳал қилув қарорининг ижросини кечиктиришга ёки бўлиббўлиб ижро этишга, шунингдек уни ижро этиш усули ва тартибини ўзгартиришга ҳақли деб кўрсатилган.

Н.Эгамбердиеванинг фикрича, фақатгина бевосита зарарлар ундирилиши керак, билвоситалари эса ундирилиши лозим эмас, чунки ҳуқуқбузарлик ва уларнинг юзага келиши ўртасидаги сабабий боғланиш ҳуқуқ томонидан ҳисобга олиш учун етарли эмас⁷.

ФКнинг 332-моддасига асосан мажбуриятнинг айрим турлари бўйича ҳамда муайян фаолият тури билан боғлиқ мажбуриятлар бўйича қонунда зарарни тўла қоплашга бўлган ҳуқуқ чеклаб қўйилиши мумкин (чекланган жавобгарлик). Масалан, юк ташувчи транспорт ташкилоти ташиш учун қабул қилган мулкни йўқотганда, юзага келган зарарни юк жўнатувчига ёки олувчига йўқотилган ашё қиймати бараварида тўлайди. Агар юк зарарлангирилган бўлса, у ҳолда зарарланган юкнинг қиймати қанчага камайган бўлса, шу сумма миқдорида тўлайди. Ҳолбуки, юк юборувчи ёки юк олувчининг зарарлари фақат

⁶ Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг “Ҳўжалик судлари томонидан Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг жавобгарлик тўғрисидаги қоидаларини қўллашнинг айрим масалалари ҳақида”ги қарори. //Ҳўжалик ва ҳуқуқ - Хозайство и право. 1999. №3.

⁷ Эгамбердиева Н. Савдо муносабатларида тарафларга етказилган зарарни қоплаш. /Бозор иқтисоди-ёти шароитида савдо муносабатларини ҳуқуқий таъминлаш муаммолари. -Т.: ТДЮИ. 2004. 161-166-бетлар.

йўқотилган юкнинг қиймати ёки қийматининг камайиши натижасида келган зарардангина иборат бўлмай, яна юкларни сақлаш учун керакли омбор биноларини ижарага олиш билан боғлиқ харажатлардан, ходимларнинг бекор турган даврида уларга тўланган иш ҳақидан юк ташувчининг айби билан материаллар ва ускуналарнинг ўз вақтида олинмаслиги натижасида содир бўлган бошқа зарарлардан иборат бўлиши мумкин эди. Аммо транспорт ташкилотларига нисбатан чекланган жавобгарлик белгиланганлиги сабабли кейинги зарарлар эътиборга олинмайди.

Чекланган жавобгарлик транспорт ташкилотлари ва баъзи бошқа ташкилотлар учун ҳам белгиланиши мумкин. Чунончи, электр қувватини етарли миқдорида етказиб беролмаган электр станцияси – фақат берилмаган электр қуввати қиймати миқдорида жавобгар бўлиши мумкин. Ташкилотлар ўртасидаги мажбурият муносабатларида кўпроқ татбиқ этиладиган мулкий санкция – неустойкадир.

Неустойкани ундириш учун фақат қарздорнинг ўз мажбуриятини бажармаганлиги кўрсатилса kifoya ва бундай мажбуриятнинг бажарилмаслиги натижасида етказилган конкрет моддий зарар миқдорини исботлаш талаб қилинмайди.

Агар муайян мажбурият учун белгиланган жавобгарлик миқдори қонунда аниқ кўрсатилган бўлса, бундай жавобгарликни чеклаш тўғрисида ўзаро келишишга йўл қўйилмайди.

9. Мажбуриятларни бузганлик учун жавобгарлик асослари

Қарздор томонидан мажбуриятнинг бажарилмаслиги ёки лозим даражада бажарилмаслиги ҳуқуққа хилоф ҳаракат ёки ҳаракатсизлик ҳисобланади. Бунинг учун умумий қоида сифатида фақат муайян асослар мавжуд бўлгандагина қарздорнинг, яъни мажбуриятни бузган шахснинг мулкий жавобгарликка тортилиши белгиланади.

Фуқаролик ҳуқуқида, одатда, мажбуриятни бузганлик учун қарздорнинг ёки зарар етказувчининг жавобгарликка тортилиши учун қуйидаги тўртта асос бўлиши кўрсатилган:

биринчидан, ҳуқуққа хилоф ҳаракат ёки ҳаракатсизлик;

иккинчидан, зарар етказилиши;

учинчидан, ҳуқуққа хилоф ҳаракат ёки ҳаракатсизлик билан содир бўлган зарар ўртасида сабабий боғланиш бўлиши;

тўрттинчидан, қарздорнинг ёки зарар етказувчининг айби мавжуд бўлиши.

Шуни кўрсатиб ўтиш керакки, шартномадан ёхуд бошқа бир томонлама битимдан келиб чиқадиган мажбуриятларда унинг бажарилмаслиги бошқа шахсга ғайриқонуний равишда зарар етказиш – барча ҳолларда ҳуқуққа хилоф ҳисобланади. Мазкур ҳолларда қарздор хатти-ҳаракатининг ҳуқуққа хилоф бўлишини белгилашда қандай шартлар мавжуд бўлганида мажбуриятни ижро этмаслик учун фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг белгиланишини аниқлаш зарур бўлади.

Зарарлар ҳамма вақт ҳам қарздорнинг мажбуриятни бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлигидан келиб чиқавермайди. Баъзи ҳолларда мажбуриятнинг бажарилмаслиги натижасида юқорида айтганимиздек, мулкий зарар бўлмаслиги ҳам мумкин. Аммо аксарият ҳолларда зарар жавобгарликни белгилаш учун зарур асос бўлади.

Зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар баъзи ҳолларда қонун йўл қўйган ҳаракатлар натижасида ҳам етказилиши мумкин. Масалан, давлат, жамият ёки айрим фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишда етказилган зарар қонуний, ҳуқуқ йўл қўйган ҳаракат бўлиб ҳисобланади.

Агар кредиторнинг талаблари зарарни ундиришга қаратилган бўлса у ҳолда, албатта, қуйидаги асослар: зарарнинг бўлиши, қарздорнинг ҳуқуққа хилоф ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги билан кредиторнинг кўрган зарари ўртасида сабабий боғланишлар бўлиши ва ниҳоят, қарздорнинг айби бўлиши талаб этилади. Агар кредиторнинг талаби фақат неустойка, пеня, жаримани ундиришга қаратилган бўлса, қарздор фақат айби бўлгандагина мулкий жавобгарликка тортилади.

Қарздорга мулкӣ жавобгарликни белгилашдан олдин, яъни кредиторга етказилган зарарнинг ундан ундирилишидан олдин суд ҳар бир аниқ ҳолатда, мазкур зарарлар қарздорнинг ўз мажбуриятларини бузишидан келган-келмаганлигини аниқлаши, яъни қарздорнинг ҳуқуққа ҳилоф ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги билан кредиторнинг кўрган зарари ўртасида сабабий боғланиш бўлиб-бўлмаслигини аниқлаши лозим. Масалан, агар темир йўл транспорти корхонаси юк олувчига зарарланган юкни етказиб берса, суд кредиторга бундай зарарни ким етказганлигини, маҳсулот юборувчи ташкилотми ёки темир йўл корхонаси томонидан етказилганлигини, бундай зарарнинг сифатсиз товар юборувчи ташкилотнинг айби, ҳуқуққа ҳилоф ҳаракати билан бўлиш-бўлмаганлигини ёки ташиш учун қабул қилинган юкнинг йўлда сақланишини таъминламаган темир йўл корхонасининг ҳуқуққа ҳилоф ҳаракатларидан бўлган-бўлмаганлигини аниқлаши лозим.

ФКнинг 324-моддасида кўрсатилганидек, қарздор мажбуриятни бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги туфайли кредиторга етказилган зарарни тўлаши шарт. Бунда шартнома билан белгиланадиган мажбурият муносабатларида ҳам сабабий боғланиш муаммосини қўйиш ва ҳал қилиш зарурлиги келиб чиқади.

Юридик адабиётларда сабабий боғланиш тўғрисидаги масалани таҳлил қилишда аксарият мутахассислар қуйидаги илмий қоидаларга асосланадилар:

–табиатда ва жамиятда ҳар бир ҳодиса фақат атрофдаги бошқа ҳодисалар билан боғлиқ ҳолдагина олиб қаралиши мумкин. Ҳар бир ҳодисанинг келиб чиқиши атрофдаги ҳодисалар билан боғлиқ бўлиши, бир ҳодисанинг келиб чиқишига иккинчиси, шу билан бирга, бир ҳодисанинг ўзи бошқа бирмунча сабаблар туфайли содир бўлиши мумкин;

–табиат ва жамиятда сабабий боғланиш ҳодисалар ўртасидаги объектив равишда мавжуд бўлган боғлиқликдан иборат. Бундай боғланишлар кишилар томонидан ўрганилиб, амалиётда текширилади.

Юқорида кўрсатиб ўтилган қоидаларга асосланиб, суд сабабий боғланиш тўғрисидаги масалани ҳал қилишда мазкур натижанинг, яъни, кредитор зарарлари содир бўлишида қарздорнинг ҳуқуққа ҳилоф ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги туфайли бўлган бошқа ҳолатлар ўртасида қандай роль ўйнаганлигини эътиборга олиши, ўзининг мулоҳазасида – мазкур ҳодисага субъектив равишда қилинган баҳосидан эмас, балки объектив равишда мавжуд бўлган қонуниятларга амал қилиши, ҳар бир конкрет ишни ҳал қилишда барча муҳим ҳолатларни ажратиб олиши лозим.

Муайян бир натижага қатор сабабларнинг оқибати бўлиши мумкинлиги туфайли ҳар қандай ҳуқуққа ҳилоф ҳаракатсизлик, кредиторнинг зарар кўришига алоқаси бўлган қарздорнинг ҳар қандай ҳаракати ҳам ҳуқуқий аҳамиятга эга, яъни унинг учун жавобгарлик туғдирадиган ҳаракат бўлиш-бўлмаслиги масаласини ҳал қилишда роли бор.

Қачонки натижа, яъни кредиторга зарар етказилиши қарздорнинг ҳуқуққа ҳилоф ҳаракати ёки ҳаракатсизлигидан бевосита вужудга келганлиги маълум бўлса; яъни, тўғридан-тўғри сабабий боғланиш мавжуд бўлса, у ҳолда масаланинг ҳал этилиши унча қийинчилик туғдирмайди.

Юқорида ёзилган назарий тушунчани қуйидагича изоҳлаш ўринлидир. Масалан, мебель фабрикасига қарашли юк киракаш автопарк машинасида ташилишида ёнғин бўлиб, фабрикага мулкӣ зарар етказилади. Даъво ишининг судда кўрилишида автопарк ёнғин бўлишида айби йўқлигини исботлай олмади. Бинобарин, фабриканинг машинадаги ёнғин натижасида кўрган зарарини тўлашга автопарк мажбур қилинади.

Мазкур ҳолда тўғридан-тўғри сабабий боғланиш мавжудлигини кўрамиз. Чунки бундай ҳолатда автопарк йўлга носоз машина чиқарганлиги ва шу билан унинг ҳаракати бепарволикнинг бўлишлиги – муайян зарарли оқибат содир этилганлигига сабаб бўлади.

Қарздорнинг ҳаракатлари муайян зарарли оқибатларнинг содир бўлишига сабаб бўлган-бўлмаганлигини белгилаш учун суд бундай ҳолатларнинг сабабий боғланишига таъсири бўлган-бўлмаганлигини белгилаши керак. Бундай мақсадда ҳар хил далиллардан фойдаланишга тўғри келади. Жумладан, далил тўплаш учун экспертиза тайинлашга, масалан, юк ташишдан келиб чиқадиган даъволар бўйича товарни текшириш экспертизаси

тайинлашга, бажарилган ишларнинг сифати тўғрисидаги даъволар бўйича техникавий экспертизалар тайинлашга тўғри келади.

Қарздорнинг ҳуқуққа хилоф ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги билан содир бўлган натижа ўртасидаги сабабий боғланиш қарздорнинг мажбуриятни бутунлай бажарилмаганлиги ёки лозим даражада бажарилмаганлиги учун жавобгарликка тортилишига объектив асос бўлади. Шу билан бирга, қонун жавобгарликнинг субъектив асосини ҳам, яъни қарздорнинг айбини ҳам назарда тутати.

Мажбурият бажарилмаганлиги учун қарздорнинг жавобгарлигини белгилайдиган шарт сифатида кўриладиган айб қонунда назарда тутилган. Жумладан, ФКнинг 333-моддасида кўрсатилганидек, қарздор айби бўлган тақдирда мажбуриятни бажармаганлиги ёки уни лозим даражада бажармаганлиги учун, агар қонун ҳужжатларида ёки шартномада бошқача тартиб белгиланмаган бўлса, жавоб беради. Агар мажбурият ҳар икки тарафнинг айби билан бажарилмаган бўлса, у ҳолда суд қарздорнинг жавобгарлигини тегишлича камайтиради.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, олинган мажбуриятларнинг ташкилотлар томонидан ҳам, фуқаролар томонидан ҳам лозим даражада бажарилиши учун барча моддий шартшароитлар мавжуд. Бунинг учун қарздордан ўз ижодий қобилиятлари ва иродасининг муайян даражада кучайтирилиши талаб этилади.

Мажбуриятларни лозим даражада бажариш учун барча имкониятлардан фойдаланиш, мажбуриятларни бажаришда вужудга келиши мумкин бўлган қийинчиликларни йўқотиш учун ҳар икки тарафнинг – қарздор ва кредиторнинг ҳам маълум даражада ташаббус кўрсатиши, диққат билан иш қилиши, фаол ҳаракат қилишлари зарур.

Барча субъектлар ўз мажбуриятларини бажаришлари учун ўзидаги мавжуд ички имкониятларни қидириб топиш ва улардан мумкин қадар тўлиқ фойдаланиш, ишлаб чиқариш технологиясини такомиллаштириб бориб, меҳнат унумдорлигини ошириш, ускуналардан, хом ашё ва материаллардан самарали фойдаланишда ғамхўрлик қилишлари лозим. Агар қарздор ўз эркини, ижодиётини, кучини қасддан сафарбар қилмаганлиги ёки бунга бепарволик билан қараганлиги натижасида мажбурият бутунлай бажарилмаса ёки лозим даражада бажарилмаса, унинг айби бўлмаганлиги аниқланади ва бунинг учун у мулкый жавобгарликка тортилиши лозим бўлади.

Шартномалардан келиб чиқадиган мажбуриятларга нисбатан айб тўғрисида гапирар эканмиз, айб деб шахснинг мажбуриятини бажаришга талаб қилинган тарзда муносабатда бўлмаганлиги, қонун ва ахлоқ талабларига мувофиқ риоя қилмаганлиги ва натижада мажбуриятнинг бутунлай бажарилмаслиги ёки лозим даражада бажарилмаслиги тушунилади.

Фуқаролик ҳуқуқи фанида, айб қасд ёки эҳтиётсизлик (бепарволик) шаклида ифодаланади.

Қасд шаклида айб бўлишида шахс мажбуриятни онгли равишда, атайин бажармайди ёки лозим даражада бажармайди.

Фуқаролик муомаласида мажбуриятни бажаришга нисбатан бундай муносабатда бўлиш фақат айрим ҳоллардагина учрайди. Умумий қоида сифатида ташкилотлар ва фуқаролар ўз зиммаларига олган мажбуриятларни бажаришга виждонан муносабатда бўладилар.

Мажбуриятларнинг айрим турлари бўйича қасд шаклида айб қонунларда бевосита назарда тutilади.

Ташкилотлар томонидан мажбуриятларнинг қасддан бажарилмаслиги уларнинг фуқаролик-ҳуқуқий (мулкый) жавобгарликка тортилишига, баъзи ҳолларда мансабдор шахсларнинг жиноий жавобгарликка ҳам тортилишига сабаб бўлиши мумкин.

Юқорида айтганимиздек, навбатдаги шакли эса – бепарволикдир. Айниқса, бу соҳада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 4 мартдаги “Хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий ночорлиги ва шартнома мажбуриятларининг

бажарилиши учун мансабдор шахсларнинг жавобгарлигини кучайтириш тўғрисида”⁸ги Фармони эслатиш ўринли бўларди. Унда эътироф этилганидек, хўжалик юритувчи субъектларнинг раҳбарлари жавобгарликни ҳис этмаган ҳолда ўзибиларчилик, совуққонлик ва хизмат мансабини суиистеъмол қилиш натижасида корхона шартнома интизомини қўпол равишда бузиб, уни иқтисодий ночорлик ва банкротликка олиб келмоқда. Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, хўжалик судлари томонидан кўрилган ишларнинг салмоқли фоизи шартнома мажбуриятларини бажармаслик ёки кечиктиришга оиддир. Шу маънода хўжалик юритувчи субъектлар мансабдор шахсларининг жавобгарлигини кучайтириш, шартномаларнинг ўз вақтида тузилиши ва бажарилишини таъминлаш мақсадида юқорида Фармон билан хўжалик судлари:

–хўжалик низоларини кўриш жараёнида жиноят аломатлари аниқланган ҳолатларда хўжалик юритувчи субъектлар мансабдор шахсларига нисбатан жиноят иши қўзғатиш;

–иқтисодий ҳуқуқбузарликни содир қилган шахсларга нисбатан маъмурий жавобгарлик чоралари қўллаш;

–хўжалик юритувчи субъектларга етказилган мулккий зарарни айбдор мансабдор шахслар ҳисобидан қоплаш;

–пул маблағлари ва бошқа мулкдан оқилона фойдаланмаганлик, тўлов интизомини бузганлик, шартнома мажбуриятларини бажармаслик ва корхоналарни банкротлик даражасига олиб келганлик учун хўжалик юритувчи субъектларнинг раҳбарларини ва бошқа ходимларини эгаллаб турган лавозимидан озод этишга қадар бўлган интизомий жавобгарликка тортиш ҳақида тегишли органларга тақдимномалар киритиш⁹ ваколати берилди.

Бепарволикда қарздор мажбуриятни бажаришга интилмайдиган, ҳаракат қилмайдиган, бунинг учун барча куч ва қобилиятини етарли даражада сафарбар қилмайдиган, ишни бажаришда диққатсизликка, эътиборсизликка йўл қўядиган. Бепарволик шаклидаги айб ҳам ФКНнинг тегишли моддаларида нормаланган.

Фуқаролик кодексида қўпол эҳтиётсизлик оддий эҳтиётсизлик, оддий бепарволикдан фарқланади. Қонун баъзи ҳолларда қарздорга жавобгарлик белгилаш учун оддий эҳтиётсизлик (бепарволик) эмас, балки қўпол эҳтиётсизлик бўлишини шарт қилиб қўяди.

Эҳтиётсизликнинг қўпол эҳтиётсизликдан фарқи шундаки, олинган мажбуриятларни тегишли даражада бажаришда эътиборсизликнинг турли даражада бўлишидир.

Қўпол эҳтиётсизлик мавжуд бўлганида қарздор хатти-ҳаракатидаги эътиборсизлик оддий эҳтиётсизликка нисбатан бирмунча қўпол бўлиб кўринади ёки турмуш ва ишбилармонлик қоидалари нуқтаи назаридан қарасак, бундай қўпол эҳтиётсизликка нисбатан қаттиқроқ масъулият белгиланиши, жазо берилиши талаб этилади.

Қарздор қўпол эҳтиётсизликка йўл қўйиши билан фуқаролик муомаласида бўлган талабларга атайин эътиборсизлик билан қарайди. Чунончи, омонатга олинган ашёлар ҳавонинг булутли вақтида очик жойда қолдирилиши туфайли ёмғир таъсирида зарарланса, бу ҳолат эҳтиётсизликка йўл қўйилган деб ҳисобланади.

Фуқаролик ҳуқуқи фанида эҳтиётсизлик шаклидаги айб содир қилинганлигини белгилаш бирмунча мураккаб ҳисобланади. Мажбуриятни бажаришга қаратилган муносабатларга баҳо беришда қарздорнинг индивидуал хусусиятларига ҳам қараш керак. Чунончи, фуқаронинг ақлий, жисмоний томонидан етарли даражада камолотга етмагани аниқланса, бундай шахсга нисбатан мулккий жавобгарликни белгиласлик масаласи қўйилади. Баъзи ҳолларда мазкур шароитларда ҳар бир киши ёки хўжалик корхонаси хизматчиси томонидан амалга оширилиши лозим бўлган ғамхўрлик чоралари кўрилган-кўрилмаганлигига қараб баҳо бериш масаласи туғилади.

⁸ /Халқ сўзи, 1998 йил 5 март.

⁹ Юқоридаги фармон матнида.

Шартнома юзасидан олинган мажбуриятларни бутунлай бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун қарздорга мулкӣй жавобгарлик юклаш тўғрисидаги масалани ҳал қилишда унинг тажрибасизлиги, маълум ишларни бажаришга қобилиятсизлигига қараб, маълум чекинишларга йўл қўйиш нотўғри бўлур эди.

Судларга фуқаролик-ҳуқуқӣй характердаги низоларни ҳал қилишдаги барча ҳолларда юридик шахсларнинг айби тўғрисидаги масалани текширишга, таҳлил қилишга тўғри келади. Юридик шахснинг айби бўлиши-бўлмаслиги тўғрисидаги масалани кўришда суд корхона, муассаса ёки ташкилот мазкур шароитларда мажбуриятни бажариш учун максимал даражада барча куч ва ташаббусни кўрсатганкўрсатмаганлигини, бунинг учун бозор муносабатлари шароитида бўлган кенг имкониятлардан фойдаланган-фойдаланмаганлигини эътиборга олиш талаб этилади.

Агар юридик шахс мажбуриятни бажариш учун барча зарур чораларни кўрган бўлсаю, мажбуриятни бутунлай ёки қисман бажара олмаса, масъулиятни белгилаш учун талаб этилган субъектив асос – айб бўлмаганлиги сабабли бундай ташкилот мажбуриятни бажармаганлиги учун мулкӣй жавобгарликдан озод қилинади. Мажбуриятни бажармасликда юридик шахснинг айби мазкур ташкилот органлари (вакиллари) ҳисобланган ва ўзларига берилган ваколатлар доирасида ҳаракат қилган айрим шахсларнинг айби билан кўрилади. Ташкилотларнинг айби улар томонидан берилган ваколатлар доирасида ҳаракат қилувчи вакиллариининг, муайян хизмат вазифаларини бажарувчи ходимларининг айби билан белгиланади.

Ташкилотларнинг айби – юридик ҳаракатларда, масалан, вакил томонидан қонунга ҳилоф битимлар тузилишида, шунингдек фактик ҳаракатларида; чунончи, ходимларнинг уста томонидан нотўғри ўргатилиши ёки уларнинг етарли даражада малакали бўлмасликлари туфайли сифатсиз маҳсулотлар тайёрланишида ҳам юзага келиши мумкин.

Юридик шахс шартнома бўйича олинган мажбуриятини бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги учун мулкӣй жарима (санкция)ни тўлаганидан сўнг ўзи томонидан тўланган суммаларни регресс тартибида мажбуриятни бажармаганликда ёки лозим даражада бажармаганликда айбдор бўлган ходимлардан тўла ҳажмда ёки қисман ундириб олиши мумкин. Бундай ҳолларда муайян ходимнинг шахсий жавобгарлиги тўғрисида сўз кетади. Уларнинг жавобгарлиги фуқаролик ҳуқуқи нормалари билангина тартибга солинмай, балки меҳнат ҳуқуқи, маъмурий ҳуқуқ ва баъзи ҳолларда жиноят ҳуқуқи нормалари билан ҳам тартибга солиниши мумкин. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодекси¹⁰нинг 202-моддаси 6-бандига асосан ходим корхона (муассаса, ташкилот) тижорат сирларини ошкор этганлиги учун тўлиқ моддий жавобгар бўлади ва бунинг натижасида етказилган зарарни тўлаши лозим.

Юқорида айтганимиздек, фуқаролик ишларини ҳал қилишда хўжалик суди шартнома интизомини қўпол тарзда бузишда айбдор бўлган шахсларни шахсий жавобгарликка тортиш тўғрисидаги масалани тегишли органлар олдига қўяди.

Кредитор қарздорнинг ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлиги ҳуқуққа ҳилоф бўлишлигини, яъни у томондан мажбуриятнинг бажарилмаганлиги ёки лозим даражада бажарилмаганлиги фактини ва қарздорнинг айбли ҳаракати натижасида зарар кўрганлигини исботлаши лозим. Қарздор эса жавобгарликдан озод бўлиши учун ўз ҳаракатида айб йўқлигини исботлаши, яъни мажбуриятни лозим даражада бажариш учун барча зарур чораларни кўрганлигини тасдиқлайдиган фактларни келтириши лозим.

Қарздорнинг айбли деб фараз қилинишини қонун баъзи ҳолатларни эътиборга олиб белгилайди. Чунончи, жамиятда мажбуриятларни лозим даражада бажариш учун барча шартшароитлар мавжудлиги, уларнинг бажарилмаслиги эса, – одатда, қарздорнинг айби ҳаракати натижасида бўлишлиги, қарздорнинг айби бўлмаганида – унинг далилларни етказиб келтириши кредиторга қараганда бирмунча енгил бўлишлиги эътиборга олинади.

ФКнинг 333-моддаси фуқаролик қонунчилигининг асосий тамойилларидан бирини, яъни қонун ёхуд шартномада назарда тутилган истиснолардан ташқари ҳолларда,

¹⁰ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1996. 1-сонга илова. -Т.: Адолат. 1996.

мажбуриятларни бузганлик учун жавобгарликни белгилашда ҳуқуқни бузувчи ҳаракатларида айб бўлиши тамойилини белгилайди. Шартномали мажбуриятни бузишдаги айб, шунингдек шартномасиз мажбуриятларда ҳам зарар етказувчининг айби деганда, ҳуқуққа хилоф ҳаракатни қилувчи шахснинг қасди ёки эҳтиётсизлиги тушунилади.

Аммо юқорида кўрсатилган қоида билан белгиланган айб қарздорда бўлишлиги фараз қилинади. Бинобарин, қарздор ўзига қўйилган айбни йўққа чиқаришга ҳаракат қилиши ва ўзининг айбсизлигини исботлаши керак.

Қарздор томонидан мажбуриятнинг қасддан бузилиши ҳоллари суд амалиётида камданкам учрайди. Аммо баъзи ҳолларда мажбуриятни қасддан бузиш ҳоллари ҳам учраши мумкин. Масалан, ташкилот ўзи томонидан буюртма қилинган маҳсулотни қасддан қабул қилмаслик ҳоллари, сохта банкротлик ҳолатлари бўлиши мумкин.

Мажбуриятларни бузишда юридик шахснинг айби тушунчаси баъзи хусусиятларга эга. Бундай айб масаласини кўришда суд айбли бўлган ташкилотни муайян бир бутун ташкилот, яъни юридик шахс сифатида назарда тутади.

Бинобарин, агар мажбурият ташкилот ходимининг айби билан бажарилмаганида мажбуриятни бажармасликда ташкилот айбли бўлиб кўрилади. Баъзи ҳолларда суд ташкилотнинг мажбуриятни бажариш учун барча имкониятлардан фойдалангани ҳолда мажбурият бажарилмай қолганида уни айбли эмас деб топиши мумкин.

Айбнинг қасддан ёки эҳтиётсизликдан келиб чиқиши, шунингдек эҳтиётсизлик даражаси, умумий қоида бўйича, қарздорнинг фуқаролик жавобгарлигини белгилаш учун аҳамиятли эмас, қайси шаклда бўлса ҳам қарздор ўз мажбуриятини бузишда айбли бўлса, бунинг натижасида келган зарарни, неустойкани тўлашга мажбур бўлади. Аммо баъзи ҳолларда қонун мажбуриятнинг қарздор томонидан фақат қасддан ёки қўпол эҳтиётсизлик натижасида бажарилмагани учунгина жавобгар бўлишини белгилайди. Бундан ташқари, қарздор айбининг шакли ва даражаси – мажбурият фақат қарздорнинг айбли ҳаракатлари билангина эмас, балки кредитор айби билан ҳам боғлиқ бўлган ҳолларда ва ҳар икки тарафнинг айбини қарздорнинг жавобгарлиги ҳажмини белгилаш учун солиштириб кўриш зарур бўлган ҳолларда аҳамиятга эга бўлади.

Қонунчиликда назарда тутилганидек, умумий қоидадан истисно сифатида қарздорнинг баъзи ҳолларда мажбуриятларни бузганлиги учун жавобгарлигини айбнинг бўлиш-бўлмаслигидан қатъи назар белгилайди. Бундай ҳолларда, биринчи навбатда, бировнинг айби учун жавобгарлик белгилайдиган ФКнинг 334-моддасида кўрсатилган ҳоллар назарда тугилади. Булар жумласига мажбуриятни ўз айби билан бузмай, қарздорга нисбатан олган мажбуриятларини бузган шахсларнинг унинг бошқа қарздорлари айби билан бузилган мажбуриятлар учун жавобгарликни суд амалиётида маҳсулотлар тайёрловчи билан бирга, маҳсулот етказиб беришга мажбур бўлган ташкилотларнинг айбли ҳаракатлари натижасида, мажбурият бузилганида маҳсулот етказиб берувчи ташкилотларга юклаш ҳоллари учрайди.

Шунингдек, маҳсулот ёки товар ишлаб чиқарувчи ташкилот ҳам маҳсулотнинг сифати унинг айбли ҳаракатларидан келиб чиқмай, балки унга хом ашё, материаллар ва бошқа нарсалар етказиб берган ташкилотларнинг айбли ҳаракатларидан келганида ҳам жавобгар бўлади.

Агар қарздор бу ташкилотларнинг ҳаракатлари учун кредитор олдида жавобгар бўлмаганида, кредитор мажбуриятларнинг улар айби билан бузилганида, ҳеч қандай чора кўрмай қолган бўлар эди. Қарздор ўзини жавобгарликдан озод қилиш учун баъзи ҳолатларни, чунончи, биринчидан, ўзининг ҳаракатларида айб йўқлигини; иккинчидан, ўз мажбуриятларини бузган унинг қарздорлари ҳаракатларида ҳам айб йўқлигини исботлаши лозим.

Баъзи ҳоллар учун қонун бирон-бир тарафнинг ҳаракатида айбнинг бўлиш-бўлмаслигидан қатъи назар, жавобгарлик белгилайди.

Бундай жавобгарликнинг белгиланиши тўғрисида шуни айтиш керакки, одатда, қарздорнинг жавобгарлиги унинг ҳаракатларида айб бўлишида белгиланади. Аммо баъзи ҳолларда қонун истисно сифатида қарздор томонидан мажбуриятларнинг бошқа учинчи шахслар айбли ҳаракати натижасида бажарилмагани учун ҳам жавобгар бўлишини белгилайди.

Бундай жавобгарлик тўғрисида ФКнинг 334-моддасида кўрсатилишича, башарти қонун ҳужжатлари ёки шартномада бевосита ижрочи бўлган учинчи шахснинг жавобгарлиги белгилаб қўйилмаган бўлса, зиммасига мажбуриятни бажариш вазифаси юклатилган учинчи шахсларнинг мажбуриятни бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги учун қарздор жавобгар бўлади.

Мазкур ҳолларда қарздорнинг жавобгарлигини белгилаш учун қуйидаги шартлар, чунончи: қарздор мажбуриятини бошқа шахслар бажаришлари лозим бўлиши; бундай ҳаракатлар учинчи шахслар учун белгиланган қоидалар билан юклатилган бўлиши ёки бундай ҳаракатлар уларнинг қарздор билан тузилган шартномага асосан бажарилган бўлиши ёки маъмурий жиҳатдан бўйсунлиқ туфайли бажарилган бўлиши; мазкур шахсларнинг айби қасд ёки эҳтиётсизлик шаклида қўрилган бўлиши лозим.

Амалда ушбу қоида юкларнинг транзит тартибида юборилишида, қачонки, сотилган товарлар, бевосита олувчининг манзилига маҳсулот тайёрловчи томонидан юборилмай, балки учинчи бир ташкилот орқали унинг омборига туширилмай юборилишида қўлланилади.

Агар кредитор учинчи шахснинг айби билан маҳсулотни кечиктириб олса, маҳсулот юборувчи ташкилот, яъни маҳсулот тайёрловчининг топшириғи бўйича товарни юборувчи учинчи ташкилот эмас, балки қарздорнинг бевосита ўзи, яъни маҳсулот тайёрловчи ташкилот жавобгар бўлади.

Мажбуриятни бажармаган ёки уни лозим даражада бажармаганлиги учун қарздор, агар қонун ёки шартномада бошқача ҳол назарда тутилмаган бўлса, ўзининг айби бўлиш-бўлмаслигидан қатъи назар, мулкӣ жавобгарликка тортилиши мумкин. Бу ҳолда мулкӣ жавобгарликнинг белгиланиши халқ хўжалиги манфаатларини ҳимоя қилиш, фуқароларнинг ҳаёти ва соғлиқларини ҳимоя қилиш мақсадларини кўзлайди. Масалан, автотранспорт билан юк ташиш юзасидан олинган шартномавий режали мажбуриятларни бажармаслик учун ҳар икки томон – юк юборувчи ҳам, автотранспорт ташкилоти ҳам ўзларининг айблари бўлиш-бўлмаслигидан қатъи назар, мулкӣ жавобгарликка тортиладилар.

Автотранспорт билан юк ташиш тўғрисидаги махсус қонунларда юк ташиш режасини бажариш юзасидан олинган мажбуриятларни бажармаслик учун автотранспорт ташкилотини ва юк ташувчини жавобгарликдан озод қилинадиган ҳолатлар ҳам кўрсатилади.

10. Қарздорнинг зарарни тўлаш мажбурияти

ФКнинг 324-моддасида қарздор мажбуриятни бутунлай бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги туфайли кредиторга етказилган зарарни тўлаши шартлиги нормаланган.

Қарздорнинг мажбуриятни бажармаслиги натижасида вужудга келган ва тўланиши лозим бўлган кредиторнинг харажатлари деганда, кредитор томонидан мазкур мажбурият юзасидан қилинган харажатлар ва қарздорнинг ўз вазифасини бажармаганлиги билан боғлиқ харажатлар тушунилади. Чунончи, маҳсулот етказиб берувчи томонидан маҳсулотнинг белгиланган муддатларда етказиб берилмаслиги туфайли маҳсулот олувчи корхонанинг фаолият кўрсатиб туриши вақтида қилинган харажатлар тўланиши лозим.

Мажбуриятни бажариш юзасидан топширилган мулк шартнома шартларига мувофиқ келмаганда ва кредитор бундай ҳолларда мулкни қарздорга қайтариш ёки

мажбур бўлганида кредитор зарарларининг ундирилишидан қатъи назар, мулк учун тўланган пул суммаларининг ўзига қайтарилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Кредитор қарздорнинг ўз вазифасини бажарганлиги туфайли йўқотган мулкнинг қийматини ёки мулкнинг зарарланиши натижасида унинг қиймати камайишидан келган суммаларнинг тўланишини талаб қилиши мумкин. Маълумки, бозор муносабатлари шароитида шартномавий нархлар амал қилади. Унинг асосий хусусияти шундан иборатки, баъзи ҳолларда мажбурият вужудга келган пайтдаги нарх билан зарарни ундириш вақтидаги баҳолар ўртасида тафовут бўлиши мумкин. Қонунда ушбу ҳолатлар ҳам кўзда тутилади. ФКнинг 324-моддаси 2-қисми мазмунига кўра, агар қонун ҳужжатлари ёки шартномада ўзгача тартиб назарда тутилмаган бўлса, зарарни аниқлашда мажбурият бажарилиши керак бўлган жойда, қарздор кредиторнинг талабларини ихтиёрий қаноатлантирган кунда, бордию, талаб ихтиёрий қаноатлантирилмаган бўлса, даъво қўзғатилган кунда мавжуд бўлган нархлар эътиборга олинади. Суд вазиятга қараб, зарарни тўлаш ҳақидаги талабни қарор чиқарилган кунда мавжуд бўлган нархларни эътиборга олган ҳолда қаноатлантириши мумкин.

Кредитор томонидан олинмаган ва тўланилиши қарздордан талаб қилишга ҳақли бўлган даромадлар деганда, қарздор ўз мажбуриятини лозим даражада бажармаганида кредиторнинг олиши мумкин бўлган даромадлар тушунилади. Бу айниқса, пул мажбуриятини бажармаганлик учун жавобгарлик белгилашда яққол намоён бўлади. ФКнинг 337-моддасига асосан бошқа шахсларнинг пул маблағларини ғайриқонуний ушлаб қолиш, уларни қайтариб беришдан бош тортиш, уларни тўлашни бошқача тарзда кечиктириш ёхуд бошқа шахс ҳисобидан асоссиз олиш ёки жамғариш натижасида улардан фойдаланганлик учун ушбу маблағлар суммасига фоиз тўланиши керак.

Фоизлар миқдори кредитор яшайдиган жойда, кредитор юридик шахс бўлганида эса, унинг жойлашган ерида пул мажбурияти ёки унинг тегишли -қисми бажарилган кунда мавжуд бўлган банк фоизининг ҳисоб ставкаси билан белгиланади. Қарз суд тартибида ундириб олинганида, суд кредиторнинг талабини даъво қўзғатилган кундаги ёки қарор чиқарилган кундаги банк фоизининг ҳисоб ставкасига қараб қондириши мумкин. Ушбу қоидалар қонунда ёки шартномада бошқа фоиз миқдори белгиланмаган бўлса қўлланилади. Кредиторнинг пул маблағларидан қонунсиз фойдаланиш туфайли унга етказилган зарар юқорида кўрсатилган фоизлар суммасидан ошиб кетса, кредитор қарздордан зарарнинг бу суммадан ортиқча бўлган -қисмини тўлашни талаб қилишга ҳақли. Ушбу модда билан боғлиқ муносабатлар Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг қарори¹¹ да ҳам тартибга солинган.

Зарар кўрилганлигини исботлаш ва бундай зарарнинг қарздорнинг мажбуриятни бажармаслигидан келган бўлишини исботлаш, шунингдек зарарнинг миқдорини ҳисоблаб кўрсатиш вазифаси зарарнинг ундирилиши тўғрисида талаб қўядиган кредиторга юклатилади.

Қонунда кредитор қарздордан йўқотилган ашёнинг қийматинигина талаб қилишга ҳақли бўлиб, мажбуриятнинг қарздор томонидан бажарилмаслиги натижасидан олинмай қолган даромадларни талаб қилишга ҳақли бўлмаслиги ҳоллари ҳам мавжуд.

Қонун баъзи ҳолларда зарарларни тўлаган қарздорнинг мажбуриятни асл ҳолида бажариш бурчини ҳам белгилайди.

ФКнинг 330-моддасига асосан, башарти қонунда ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, мажбурият бажарилмаган тақдирда зарарни қоплаш ва унинг бажарилмаганлиги учун неустойка тўлаш қарздорни мажбуриятни асл ҳолида бажаришдан озод қилади.

Хусусий аломатлари билан белгиланган ашёни топшириш мажбуриятини бажармаслик оқибатлари ФКнинг 331-моддасида нормаланган.

¹¹ Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг “Хўжалик судлари томонидан Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг жавобгарлик тўғрисидаги қоидаларини қўллашнинг айрим масалалари ҳақида”ги Қарори. //Хўжалик ва ҳуқуқ - Хозайство и право. 1999. №3.

Агар ашёни олувчилар эгалигига топшириш тўғрисида шартнома тузилмай, бу ашёни кредиторга фойдаланиш учун топшириш тўғрисида икки ёки бир неча шартнома кетма-кет тузилган бўлса, ашёнинг кредитордан бирига топширилиши, аввал шартнома тузган кредиторларнинг ҳуқуқини йўққа чиқаради. Агар ашё кредитор билан бирдек ҳуқуққа эга бўлган учинчи шахсга топширилган бўлса, бу ҳуқуқ бекор бўлади. Бундай ҳолда аввал шартнома тузган кредитор кўрган зарарларнинг тўлиғини тўғрисида даъво қўзғатишга ҳақли.

Хусусий аломатлари билан белгиланган ашёни эгалikka ўтказиш ёки хўжалик юритишга, оператив бошқаришга ёхуд фойдаланиш учун топшириш тўғрисидаги кетма-кет тузилган икки ёки бир неча шартномалар бўлгани ҳолда ашёни ашё кредиторлардан ҳеч қайсисига топширилмаган бўлса, кредиторлардан қайси бири фойдасига илгари мажбурият вужудга келган бўлса, яъни ашёни топшириш тўғрисида ким билан аввал шартнома тузилган бўлса, шуниси устунлик ҳуқуқига эга бўлади.

Агар ишнинг вазиятлари бўйича мажбуриятларнинг қачон вужудга келганлиги, яъни шартнома ким билан аввал тузилганлигини белгилаш мумкин бўлмаса, ашёнинг топширилиши тўғрисида ким аввал даъво қўзғатган бўлса, бу шахс имтиёзга эга бўлади.

Муайян ишни бажариш мажбуриятини бажармаслик оқибатлари 330-моддада белгиланганидек, мажбуриятни реал равишда, аслича бажарилишини таъминлашга қаратилади. ФКнинг мазкур нормаси қарздор томонидан мажбуриятнинг бажарилмаганида шартнома юзасидан бажарилиши лозим бўлган ишни, биринчи навбатда, ўзи бажариши ёки бажаришни бошқа шахсга топшириши ва мазкур ишни бажариш учун зарур харажатларнинг тўлиғини қарздор зиммасига қўйиш ҳуқуқини беради.

Фуқаролик процессуал қонунларда жавобгарни муайян ҳаракатлар қилишга мажбур этадиган даъволарнинг қилиниши ва бу тўғрида суд қарорининг чиқарилиши назарда тутилади. Мажбурият бўйича амалга оширилиши лозим бўлган ҳаракатларни бевосита қилишга мажбур этиш мумкин бўлмаганлиги туфайли қонун, агар жавобгар қарорни белгиланган муддатда бажармаса, даъвогар бу ҳаракатларни жавобгар ҳисобидан ўзи бажаришга ва шу муносабат билан қилинган зарур харажатларни ундан ундиришга ҳақли эканлиги тўғрисида суд ўз қарорида кўрсатишга ҳақли бўлади, деб кўрсатма беради. Агар қонун ёки шартномада назарда тутилмаган бўлса, мажбуриятни бажармаган қарздор ҳисобига ишнинг кредитор томонидан бажарилишига ёки у билан тузилган шартнома бўйича бошқа шахс томонидан бажарилишига йўл қўйилмайди.

Агар қарздор, яъни жавобгар томонидан бажарилмаган фақат унинг томонидангина бажарилиши мумкин бўлса, бундай ҳаракатларни қилишга қарздорни мажбур этадиган қарорда суд қарори ижро этилиши муддати белгиланади, агар суд қарори белгиланган муддатда ижро этилмаса, жавобгарга қонунда кўрсатилган тартибда жарима солиниши мумкин.

Баъзи ҳолларда ишни ижро этиш мумкин бўлмаганида, кредитор мажбуриятнинг қарздор томонидан бажарилмаслиги туфайли ўзига етказилган зарарнинг тўлиғини талаб қила олади.

11. Қарздорнинг жавобгарликдан озод қилиниши асослари

Қарздорнинг мажбуриятни бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги унинг айбисиз содир бўлганлиги ёки бундай ҳолат кредиторнинг айби билан боғлиқ бўлса, умумий қоида бўйича қарздор жавобгарликдан озод бўлади.

Қарздор томонидан мажбуриятнинг аниқ бажарилишига тўсқинлик қилган юқорида кўрсатилган юридик фактлардан бирининг бўлиши – мажбурият бажарилиши мумкин бўлмаслиги тушунчасини билдиради.

Оддий тасодикий ҳолат – юридик маънода мажбуриятнинг қарздор томонидан унинг ва кредиторнинг айби бўлмай туриб бажарилганлиги ёки лозим даражада

бажарилмаганлигини содир қилган ҳолат ҳисобланади. Бундай ҳолатлар учинчи шахсларнинг, чунончи, бошқа шахсларнинг ҳаракатлари билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин. Масалан, бегона бир шахснинг ҳаракатлари натижасида қарздор йўқлигида у томондан олди-сотди шартномаси бўйича кредиторга топширилиши лозим бўлган уйга ўт тушиб, ёниб кетишини кўрсатиш мумкин. Бозор муносабатлари шароитида тадбиркорликнинг аҳамиятини ҳисобга олган ҳолда тадбиркорлар учун муҳим кафолатни кўзда тутати. ФКнинг 333-моддаси 3-қисмига асосан башарти, қонунда ёки шартномада назарда тутилган бўлмаса, тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган шахс мажбуриятни лозим даражада бажаришга енгиб бўлмайдиган куч, яъни, фавқулодда ва муайян шароитларда олдини олиб бўлмайдиган вазиятлар (форсмажор) туфайли имкон бўлмаганлигини исботлай олмаса, жавобгар бўлади.

Қайтариш мумкин бўлмаган куч сифатида шу мажбуриятда тарафлар бўлган шахс томонидан, унинг ихтиёридаги барча воситалар билан олдини олиш, қайтариш мумкин бўлмаган фавқулодда ҳодиса деб баҳоланади.

Қайтариш мумкин бўлмаган куч оддий тасодифий ҳол каби мажбуриятни бажармасликда ёки лозим даражада бажармаганликда тарафларнинг айби бўлмаслиги ва мазкур аниқ ҳолатларда уни қайтариш мумкин бўлмаслиги билан характерланади. Шу билан бирга, мазкур ҳолат одатдан ташқари фавқулодда содир этилган бўлиши керак. Амалда бундай ҳолатларда табиий офат, масалан, сув тошқини, зилзила, кучли бўрон каби табиий офат ҳоллари тўғрисида сўз юритилади.

Суд қарорларида мажбуриятни бутунлай бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун жавобгарликдан қарздорни озод қилишга асос бўладиган қайтариш мумкин бўлмаган куч ҳолатларини кўрсатиш камданкам учрайди.

Қайтариш мумкин бўлмаган кучни (зилзила, тошқин, ёнғин кабиларни) нисбий тушунча деб билиб, бундай ҳолатларни асос қилиб, жавобгарликдан озод қилишқилмаслик мазкур ҳолатларнинг қандай шароитларда, қандай жойда ва даврда содир бўлганлиги эътиборга олинади. Мажбуриятни бажаришга тўсқинлик қилган ҳолат ўзининг ички, ўзига хос хусусиятлари бўйича қайтариш мумкин бўлмаган куч сифатида кўрилмайди, балки қатор шароит ва муайян ҳолатларнинг биргаликда келишига қараб белгиланади. Қайтариб бўлмайдиган куч таъсири натижасида зарар етказилганлиги исботланганда мулкӣ жавобгарликдан озод қилиш мумкин. Шу билан бирга, айрим ҳолларда қайтариб бўлмайдиган куч таъсирида етказилган зарарнинг тўланиши ҳам фуқаролик қонунчилигида назарда тутилган. Чунончи, ҳаво транспортдан фойдаланишда йўловчиларнинг кўрган зарарлари Ўзбекистон Республикаси Ҳаво кодексига мувофиқ тўла равишда тўланади.

Қайтариб бўлмайдиган куч тушунчасини аниқлаш фуқаролик-ҳуқуқӣ жавобгарлик тўғрисидаги масалани тўғри ҳал қилиш учун зарур. Чунки қарздор тасодифий ҳолат учун жавобгар бўлганлиги туфайли қайтариш мумкин бўлмаган куч мавжуд бўлганида, у жавобгарликдан озод қилинади. Чунончи, автотранспорт орқали юк юборувчи ва юк ташувчи ташкилот юк ташишдан келиб чиқадиган мажбуриятларни тасодифий ҳолатлар сабабли бажармаганларида жавобгарликка тортилсалар, аммо табиий ҳодисалар содир бўлганда жавобгарликдан озод қилинадилар. Енгиб бўлмайдиган куч таъсирида мажбуриятни бажармаганлик учун қарздорни тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётганда содир бўлсагина қўлланилади. Бинобарин, тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ бўлмаган мажбуриятларга нисбатан ФКнинг 333-моддасининг 3-қисми нормаси қўлланилмайди. Айни вақтда шуни таъкидлаб ўтиш ўринлики, тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ бўлган мажбуриятнинг бажарилмаслиги қарздорнинг шартнома бўйича шериклари томонидан содир этилиб, бозорда мажбуриятни бажариш учун зарур товарларнинг йўқлиги, қарздорда пул маблағлари бўлмаганлиги сабабли рўй берган ҳолларда улар енгиб

бўлмайдиган куч (форсмажор) ҳолати сифатида қаралмайди ва демак, қарздорни 333-модда 3-қисми билан жавобгарликдан озод этиш учун асос бўлмайди.

Кредиторнинг айбини ҳам аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. ФКнинг 335-моддасида айтилганидек, агар кредитор қасддан ёки эҳтиётсизлик туфайли мажбуриятни бажариш мумкин бўлмаслиги юк беришига ёки бажармаслик туфайли етказилган зарар миқдорининг кўпайишига кўмаклашган бўлса, шунингдек кредитор мажбуриятни бажармасликдан етказилган зарарни камайиш чораларини қасддан ёки эҳтиётсизлик туфайли кўрмаган бўлса, суд ишнинг ҳолатларига қараб тўланадиган ҳақ миқдорини камайтиришга ёки кредиторга ҳақ тўлашни батамом рад этишга ҳақли.

ФКнинг қондасида мажбуриятларнинг қарздор, шунингдек кредитор хатти-ҳаракатлари туфайли бажарилмаслиги ёки лозим даражада бажарилмаслиги тўғрисида сўз боради. Бундай ҳолларда қарздорнинг жавобгарлиги ҳажми ҳам камайтирилиши мумкин.

Мазкур ҳолда суд ҳар икки тарафнинг айби даражасини белгилаши ва қарздорнинг жавобгарлиги миқдорини тегишлича камайтириши, кредитор кўрган зарарларни қисман тўлашга мажбур қилиши, кредиторга тўланиши лозим бўлган неустойка суммасини камайтириши лозим.

Модомики, мажбуриятларни бажаришда ҳар икки тараф ўзи учун фойдали, тежамли самарага эришишни кўзлаб ҳаракат қилар экан, кредитор ўз айби билан зарар камайиши учун чоралар кўрмаса, ўз мажбуриятини бажармаган ҳисобланади. Мажбуриятни бажармасликдаги айби кейинчалик мажбуриятни лозим даражада бажара олмаган қарздорнинг жавобгар бўлиш даражасини белгилашда эътиборга олинади.

Мажбуриятни бажармасликда ҳар икки тараф тенг даражада айбли бўлса, кўрилган зарар тарафлар ўртасида баббаравар тақсимланиши зарарнинг фақат ярминигина тўлашга мажбур қилинади. Зарарнинг иккинчи ярми эса кредиторга тўланмай қолади. Аммо бундай жавобгарлик барча ҳолларда ҳам бир хил бўлмайди. Чунончи, суд қарорларида ҳар икки тарафнинг айбини таққослаб кўриб, тўланадиган зарар суммаси бирмунча камайтирилиши ҳоллари кўрилади.

Баъзи ҳолларда қарздор мажбуриятни бажариш учун барча чораларни кўрса ҳам кредитор ўзининг ҳаракатсизлиги ва бепарволиги билан мажбуриятнинг бажарилишига тўсқинлик қилади. Бундай ҳолда суд қарздорнинг мажбуриятни бажармаслик ёки лозим даражада бажармаслик жавобгарлигидан озод қилади.

12. Мажбуриятнинг қарздор ва кредитор томонидан кечиктирилиши оқибатлари

ФКнинг 337-339-моддалари мажбуриятнинг бажарилиши қарздор ёки кредитор томонидан кечиктирилгани учун жавобгарлик тўғрисидаги масалани тартибга соладиган қоидаларни белгилайди.

Ижронинг қарздор томонидан кечиктирилиши деб, мажбуриятнинг у томонидан белгиланган муддатда бажарилмаслиги тушунилади.

Мажбуриятнинг бажарилишини кечиктирган қарздор бундай кечиктириши натижасида кредиторга етказилган зарарни тўлашга мажбур бўлади. Мазкур зарарнинг тўланишини қарздорни ўз мажбуриятини асл ҳолида бажаришидан озод қилмайди.

Қарздорнинг айби билан мажбуриятнинг ижро этилишининг кечиктирилиши мажбуриятнинг кейинчалик ижро этилиши имконияти бўлмаслиги учун жавобгарлигини оширади.

Агар мажбуриятнинг ижро этилиши кечиктирилган даврда мазкур мажбурият қарздорнинг айбидан қатъи назар, ижро этилиши мумкин бўлмаса ҳам, у ўз айби билан мажбуриятни ижро этмаганида қандай жавобгарликка тортиладиган бўлса, унга нисбатан худди шундай жавобгарлик белгиланади. Бундай ҳолларда жавобгарликни белгилаш учун қарздор томонидан кечиктирилиши асос қилиб олинади. Чунки қарздор сотилган нарсани ёки ижарага берилган ашёни ўз вақтида топширганида эди, ашё тасодифан nobud бўлмаган бўлур эди, деб фарз қилинади.

Агар мажбуриятнинг бажарилиши қарздор томонидан кечиктирилганлиги туфайли унинг кейинчалик бажарилишига зарурат қолмаган бўлса, кредитор ФКнинг 337-моддаси 2-қисмида кўрсатилганидек, ижрони қабул қилишдан бош тортишга ва зарарни тўлашни талаб қилишга ҳақли.

Кредиторнинг кечиктириши ҳам муҳим ҳуқуқий оқибатлар туғдиради. Фуқаролик қонунчилиги юқорида айтилганидек, мажбуриятнинг бажарилишида қарздорнинг ҳам, кредиторнинг ҳам манфаатлари бир бўлиши зарурлигини белгилайди. Модомики, тарафлар мажбуриятни бажаришда бир-бирига кўмаклашишлари лозим экан, кредитор ўзининг хатти-ҳаракати билан мажбуриятнинг қарздор томонидан бажарилишига тўсқинлик қилмаслиги, ижрони оғирлаштирмаслиги керак.

Кредиторнинг кечиктириши деганда, мажбуриятнинг қарздор томонидан бажарилишида тўсқинлик қилишга ёки бундай ижронинг қийинлаштирилишига қаратилган ҳаракат тушунилади. Бундай ҳаракатнинг оқибати учун кредитор мулкий жавобгар бўлиши, яъни бундай ҳаракатнинг мулкий оқибати кредиторнинг зиммасига қўйилиши керак.

Кечиктиришнинг оқибатлари ФКнинг 338-моддасида кўрсатилган. Бу моддада кредиторнинг шартнома бўйича ўзига тегишли нарсани қабул қилишни кечиктириб юбориши туфайли етказилган зарарни ундириб олиш ҳуқуқини бериши ва кейинчалик мажбуриятни ижро этиш мумкин бўлмай қолса, уни жавобгарликдан озод қилиш, қарздорнинг қасддан иш тутиши ёки қўпол эҳтиётсизлик қилиш ҳоллари бундан мустасно эканлиги, пул мажбурияти бўйича кредитор ижрони кечиктириб юборган вақт учун қарздор фоизлар тўлашга мажбур эмаслиги кўрсатилган.

Кредиторнинг кечиктириши икки турдаги хатти-ҳаракатдан, биринчидан, кредитор ўзига қарздор томонидан лозим дражадаги ижрони қабул қилмасликдан, иккинчидан, қарздорнинг ўз мажбуриятини бажаришга қадар кредитор томонидан лозим бўлган ҳаракатнинг у томондан қилинмаганлигидан иборат бўлиши мумкин.

Юқорида кўрсатилган ҳолатларни баъзи мисоллар билан тушунтирса бўлади. Чунончи, агар маҳсулот олувчи маҳсулотни топширишга тайёр эканлиги тўғрисида хабардор қилинган бўлсаю, уни белгиланган муддатда олиб кетмаса – мажбуриятни кечиктиришга йўл қўйган ҳисобланади.

Кредитор ўзига юклатилган ҳаракатларни бажармаса ва бу ҳаракатни бажармасдан туриб қарздор мажбуриятини ижро эта олмайдиган ҳолларда ҳам кредитор кечиктирган ҳисобланади. Чунончи, маҳсулот етказиб бериш шартномаси бўйича маҳсулот уни олувчига бевосита юборилмай, балки сотиб олувчининг тақсимотига мувофиқ равишда шартномада қатнашмаган бошқа ташкилотларга жўнатилиши лозим бўлганида белгиланган муддатда тақсимотнинг берилмаслиги кредиторнинг кечиктиришини англатади. Бошқа бир мисол: курилиш пудрати шартномаси бўйича буюртмачи пудрат шартномалари тўғрисидаги қоидалар бўйича ўз зиммасидаги ҳаракатларни бажармаганида ҳам кредиторнинг кечиктириши кўринади.

Кредитор мажбуриятни кечиктиришда ўз айби ёки ўзига қарашли шахсларнинг айби йўқлигини исботлай олмаса, мажбуриятнинг кечиктирилиши натижасида қарздорга етказилган зарарни тўлашга мажбур бўлади. Чунончи, белгиланган муддатда олиб кетилмаган маҳсулотларни сақлаш билан боғлиқ харажатларни тўлаши шарт. Одатда, бундай ҳолларда неустойка (пеня, жарима) ундирилади. Чунончи, “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни¹²да шартномада белгиланган муддатда товарларни етказиб берганда уларни олишни асоссиз рад этилиши учун сотиб олувчи (кредитор) етказиб берувчига ушбу ўз муддатида олинмаган товарлар қийматининг 5 фоизи миқдорида, тез бузиладиган товарлар бўйича эса – 10 фоиз миқдорида жарима тўлаши белгиланди.

¹² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998 йил, 9-сон, 170-модда. Ўзбекис-тоннинг янги қонунари. 20-сон. -Т.: Адолат. 1999.

Кредиторнинг кечиктириши кўпинча мажбуриятнинг бажармаслигида айбли бўлган қарздорнинг жавобгарлиги тўғрисида даъво қўзғатилганда муҳим аҳамиятга эга бўлади. Чунки бундай ҳолларда кредиторнинг айблилик даражаси эътиборга олинаиб, қарздорнинг жавобгарлиги даражаси бирмунча камайтирилиши мумкин.

Агар кечиктириш кредиторнинг ўз айби ёки қонунга ёхуд кредиторнинг топшириғига биноан ижрони қабул қилиш юклатилгани шахсларнинг қасди ёки қўпол эҳтиётсизлигидан эмаслигини кредитор исботласа, у кечиктириш жавобгарлигидан озод бўлади.

Мажбуриятнинг қарздор томонидан бажарилишида у томондан берилган тилхат ёки ҳужжатини кредитор қарздорга қайтариб беришдан бош тортганда ҳам кредитор кечиктирган ҳисобланади.

Юқорида айтилганидек, кредитор мажбуриятнинг қарздор томонидан бажарилишида унга кўмаклашишга мажбур. Агар у ўзининг бундай мажбуриятини бажармаса, оқибатлари учун ҳам жавобгар бўлади. Кредиторнинг мажбуриятни кечиктириш оқибатлари қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

биринчидан, мажбуриятнинг кечиктирилиши натижасида қарздорга етказилган зарарни тўлайди; масалан, қарздор мажбуриятини бажариш юзасидан керакли маҳсулотларни ўз вақтида етказган бўлсаю, кредитор бўш омбор биносининг бўлмаслигини баҳона қилиб, маҳсулотни қабул қилишдан бош тортса, қарздор маҳсулотнинг ташилиши ва сақланиши билан боғлиқ ошиқча харажатлардан келган зарарларни кредитордан ундиришга ҳақли. Бу ҳолда кредитор бундай кечиктиришнинг ўз қасди ёки эҳтиётсизлиги билан боғлиқ бўлмаганлигини ёки бундай кечиктиришда қонун ёхуд кредиторнинг топшириғи бўйича мажбуриятни бажаришни ўз зиммасига олган бошқа шахсларнинг қасд ёки эҳтиётсизлигидан келмаганлигини исботласа, қарздор кўрган зарарларни тўлашдан озод қилинади;

иккинчидан, кредиторнинг кечиктириш вақти учун қарздор пул мажбуриятлари бўйича фоизлар тўламайди;

учинчидан, агар кредитор қарздорга унинг берган тилхатини ёки бошқа қарз ҳужжатини қайтаришдан, ёхуд тилхатда қарз ҳужжатининг қайтарилиши мумкин бўлмаслигини кўрсатишдан бош тортса, қарздор ижро этишни тўхтатишга ҳақли.

Бажариш мумкин бўлмаслиги тушунчаси ҳам маълум аҳамиятга эга. Бажариш мумкин бўлмаслиги, юқорида айтиб ўтилганидек, мажбуриятнинг реал тарзда, яъни асл ҳолатда бажариш мумкин бўлмаслигини билдиради. Бажариш мумкин бўлмаслиги тўғрисидаги масала ҳар бир муайян ҳолатда суд томонидан мазкур ишнинг хусусиятлари эътиборга олинаиб ҳал этилади.

Қарздордан мажбуриятнинг реал тарзда бажарилишини баъзи ҳолларда ва баъзи асослар бўйича талаб қилиш мумкин бўлмайди. Бунга қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1) мажбуриятнинг аслича бажарилиши мумкин бўлмаслиги, яъни мажбурият нарсаси хусусий аломатлари билан белгиланган ашё бўлиб, уни аслича топшириш мумкин бўлмаган ҳолатларнинг мавжудлиги ёки бирон-бир ҳолатнинг содир бўлиши сабабли қарздор мажбуриятини маълум бир жойда бажара олмаслиги каби;

2) мажбуриятнинг ҳукукий жиҳатдан бажарилиши мумкин бўлмаслиги, яъни баъзи ҳолларда мажбуриятнинг бажарилиши бундай мажбурият вужудга келгандан сўнг қабул қилинган қонун ҳужжатларига ҳилоф келадиган бўлса, мажбурият бажарилмаслиги мумкин;

3) баъзи ҳолларда мажбуриятнинг реал бажарилиши ниҳоятда қийин бўлиши мумкин. Масалан, шартнома бўйича бирон-бир мажбуриятни шахсан бажаришга мажбур қарздорнинг қаттиқ бетоб бўлиб қолишини кўрсатиш мумкин.

Мажбуриятнинг бажарилиши мумкин бўлмаслиги қарздорни кредитор олдида бўлган жавобгарликдан озод қилмайди. Қарздор фақат мажбуриятнинг бажарилиши мумкин бўлмаслигида ўз айбининг йўқлигини исбот қилсагина, жавобгарликдан озод бўлади. Масалан, хусусий аломатлари билан белгиланган ашёлар ижарага олувчининг

қўлида бўлган вақтда унинг айбидан ташқари нобуд бўлса, қарздор кредиторга зарар ёки жаримани тўлашдан озод бўлади.

Агар ашёларнинг нобуд бўлиши қарздорнинг мазкур ашёларга бепарволик билан, эҳтиётсизлик муомаласи туфайли бўлса, кредиторга етказилган зарар учун жавобгар бўлади.

МАЖБУРИЯТЛАРНИНГ БЕКОР БЎЛИШИ

13. Мажбуриятларнинг бекор бўлиши тушунчаси

Ҳар қандай ҳукукий муносабат каби мажбурият ҳам муайян асослар, яъни, муайян юридик фактлар мавжуд бўлган вақтда бекор бўлади. Мажбуриятнинг бекор бўлиши деганда вужудга келган юридик факт туфайли мажбурият иштирокчилари ҳуқуқ ва бурчларининг бекор бўлиши тушунилади.

Мажбурият Фуқаролик кодексида, бошқа қонунларда ёки шартномада назарда тутилган асосларга кўра тўлиқ ёки қисман бекор бўлади.

Мажбуриятни тарафлардан бирининг талаби билан бекор қилишга қонун ҳужжатлари ёки шартномада назарда тутилган ҳоллардагина йўл қўйилади (ФК, 340-модда). Амалдаги қонунчиликка кўра, мажбурият қуйидаги ҳолларда бекор бўлади:

- 1) мажбуриятнинг бажарилиши билан;
- 2) воз кечиш ҳақини бериш билан;
- 3) ҳисобга ўтказиш билан;
- 4) талабдан бошқа шахс фойдасига воз кечиш билан;
- 5) қарздор билан кредитор бир шахс бўлиб қолиши билан;
- 6) мажбурият янгиланиши билан;
- 7) қарздан воз кечиш билан;
- 8) бажариш мумкин бўлмаганлиги туфайли;
- 9) давлат органи ҳужжати асосида;
- 10) фуқаронинг вафот этиши билан;
- 11) юридик шахс тугатилиши билан.

Юқорида кўрсатилган умумий асослардан ташқари мажбуриятларни бекор қиладиган яна баъзи асослар уларнинг айрим турларини тартибга соладиган тегишли бобларда назарда тутилган. Жумладан, мулкни ижарага олувчи шартномани истаган вақтида бир томонлама бекор қила олиши мумкинлиги кўрсатилади.

14. Мажбуриятларнинг бажарилиши билан бекор бўлиши

ФКнинг 341-моддасида кўрсатилганидек, мажбурият қоида тариқасида унинг лозим даражада бажарилиши билан бекор бўлади.

Мажбуриятлар бекор бўлишининг кенг тарқалган усулларида бири – мажбуриятни тегишли равишда ижро этилишидир. Мажбуриятларнинг бекор бўлиши учун бажариш тегишли равишда амалга оширилмаса, мажбуриятни бекор қилмай, балки уни бузганлик учун мулкий жавобгарлик белгиланади, баъзи ҳолларда мажбуриятни реал равишда бажариш вазифаси ҳам сақланиб қолади.

Айрим мажбуриятлар тегишли равишда бажарилиши билан бекор бўлади, шу билан бирга, мажбуриятни талаб даражасида бажарган шахсга шу шартномани қайта тиклашда имтиёзли ҳуқуқ берилади. Масалан, бирор мулкни ижарага олган шахс ўз зиммасига олган мажбуриятини, талаб даражасида бажарса, шу мулкни ижарага олиш учун янги шартнома тузишда бошқа шахсларга нисбатан имтиёзли ҳуқуққа эга бўлади.

Кредитор ижрони қабул қила туриб, қарздорнинг талаби бўйича унга ижронинг тўла ёки қисман қабул қилинганлиги тўғрисида тилхат беришга мажбур. Агар қарздор мажбуриятни тасдиқлаш юзасидан кредиторга қарз ҳужжати берган бўлса, кредитор

ижрони қабул қила туриб, бу ҳужжатни қайтариши, агар уни қайтариш мумкин бўлмаса, бу тўғрида ўзи берган тилхатда кўрсатиши лозим. Тилхат қайтарилаётган қарз ҳужжатиға устхат ёзиш билан ҳам алмаштирилиши мумкин.

Мажбуриятнинг бажарилганлигини исботловчи бошқа ҳужжатлар ҳам бўлиши мумкин. Сотилган ашёларни олувчига жўнатиш учун транспорт ташкилотига топширилиши ёки олувчига юбориш учун алоқа бўлимиға берилиши тўғрисидаги ҳужжат шулар сирасига киради.

Қарз ҳужжатининг қарздор қўлида бўлиши, бошқа бир ҳол исботланмагунча, мажбуриятнинг бекор бўлганлигини тасдиқлайди.

Кредитор тилхат беришдан, қарз ҳужжатини қайтаришдан ёки қайтариб бериш имконияти йўқлигини тилхатда кўрсатишдан бош тортган тақдирда, қарздор ижрони тўхтатиб туришға ҳақли бўлади. Бундай ҳолларда кредитор муддатни кечиктирган ҳисобланади (ФК, 258-модда).

Қарз ҳужжатининг қайтарилиши ёки уни қайтариш мумкин бўлмаганлиги тўғрисидаги тилхат ўрниға берилган ҳужжат устиға ижронинг қабул қилинганлиги ҳақида ёзиб бериши мажбуриятнинг ижро этилганлигини исботлаш ҳужжатларидан бири ҳисобланади.

Қарз ҳужжати (тилхат) қарздор томонидан кредиторға берилади. Бундай ҳужжат билан кўпинча маиший пудрат шартномаларидан келиб чиққан мажбуриятлар гувоҳлантирилади. Қарз ҳужжати кредитор қўлида бўлиши – мажбуриятнинг мавжудлигини исботловчи далил ҳисобланади ва унга мажбуриятнинг бажарилишини талаб қилиш ҳуқуқини, масалан, қарз пулининг тўланишини, буюртма қилинган нарсанинг берилишини талаб қилиш ҳуқуқини беради.

Кредитор мажбуриятнинг ижросини қабул қила туриб, қарздорға қарз ҳужжатини қайтаришға мажбур. Қарздор эса мажбуриятнинг бажарилганлигини тасдиқлайдиган ҳужжатни ўзига берилишини кредитордан талаб қилиш ҳуқуқига эға.

Айрим ҳолларда мажбуриятнинг бажарилганлиги тўғрисида кредитордан алоҳида ҳужжат олмай, балки қарздорнинг тилхати устиға мажбуриятнинг бажарилганлигини, масалан, қарз пулининг бутунлай ёки қисман олинганлигини ёзиш мумкин. Ўз характерига кўра қарз ҳужжати то мажбурият тегишли суратда бажарилгунға қадар кредиторда бўлиши керак. Қарз ҳужжатининг қарздорға қайтарилиши мажбуриятнинг бажарилганлигини билдиради. Шунинг учун қарз ҳужжатининг қарздор қўлида бўлиши бошқа бир ҳол исботланмагунча, мажбуриятнинг бажарилганлигини ва шу билан унинг бекор бўлганлигини тасдиқлайди.

Башарти кредитор йўқ бўлса ёки у ижрони қабул қилишдан бош тортса, ёхуд бошқа сабабларға кўра қабул қилиш муддатини ўтказиб юборса, шунингдек муомала лаёқатиға эға бўлмаса ёки муомала лаёқати чекланган бўлса, ижрони қабул қилишға рози бўлган вакил қоғозни нотариал идоранинг депозитига қўйиши мумкин. Бундай ҳолларда пулни ёки қимматли қоғозни кредитор номиға нотариал идоранинг депозитға қўйиш, мажбуриятни лозим даражада бажариш бўлиб ҳисобланади.

Юридик шахслар ўртасидаги муносабатларда мажбуриятнинг бажарилиши тегишли ҳужжатлар билан расмийлаштирилади. Юборилган товарлар ёки кўрсатилган хизматлар учун тўланган суммани тасдиқлайдиган счетлар ёки квитанциялар ана шундай ҳужжатлар ҳисобланади. Улар ташкилотлар маблағлари ҳисобидан пул тўловлари ва бошқа харажатларнинг тўғри сарфланганлигини тасдиқлаш ҳамда тегишли назорат олиб бориш имконини беради.

15. Мажбуриятларнинг ҳисобға ўтказиш йўли билан бекор бўлиши

Ҳисобға ўтказиш – бу мажбуриятни бекор қиладиган шундай усулки, бунинг воситасида муддати тўлган ёки қисман муддати кўрсатилмаган ёхуд талаб қилиш пайти билан белгиланган муқобил ўхшаш талаб ҳисобға ўтказилиши билан мажбурият тўлиқ ёки

қисман бекор бўлади (ФКнинг 343-моддаси, чунончи, ким ошди савдосида ғолиб чиққан шахс билан шартнома тузишда у тўлаган закат суммаси тузилган шартнома бўйича мажбуриятларни бажаришда ҳисобга ўтказилади).

Ҳисобга ўтказиш ўз-ўзича автоматик равишда амалга оширилмайди. Фуқаролик ҳуқуқи нуктаи назаридан ҳисобга ўтказиш бир томонлама битим бўлиб кўрингани туфайли бунга бир томоннинг ҳисоблашиш тўғрисидаги аризаси кифоя қилади.

Ҳисобга ўтказиш – мажбуриятларнинг бажарилишини осонлаштиради, чунки бу усул тарафларни бир-бирларига пул тўлаш билан бўлган ошиқча ҳаракатларни қилишдан озод қилади ва ҳар икки кредиторнинг манфаатларини яхши таъминлайди.

Муқобил (қарши) талабни ҳисобга ўтказиш фуқаролар иштирок этган муносабатларда ҳам, ташкилотлар ўртасидаги муносабатларда ҳам қўлланилади. Ташкилотлар ўртасидаги ўзаро муносабатларга муқобил (қарши) талабни ҳисобга ўтказиш, банк орқали ҳисоблашиш шаклида амалга оширилади. Банк ташкилотлар ихтиёридаги пул маблағларининг айланишини тезлатиш мақсадида нақд пулсиз ўзаро ҳисоблашишни амалга оширади.

Банк орқали ҳисобга ўтказиш ФКнинг тегишли -моддаларидан ташқари ваколатли органлар томонидан чиқарилган махсус ҳужжатлар билан ҳам тартибга солинади.

Қонун муқобил (қарши) талаб ҳисоби йўли билан мажбуриятларнинг бекор бўлиши учун қўйидаги уч талабни қўяди:

1) мажбуриятлар қайтарма бўлиши, яъни кредиторлар бир-бирига нисбатан қарздор бўлиши керак. Масалан, ижарага олувчи ижарага берувчига ижара ҳақи учун 20.000 сўм тўлаши керак бўлса, ижарага берувчи ундан 20.000 сўм қарз бўлса – муқобил талаб ҳисобидир;

2) қарамақарши талаб бир хилда, талаб қилинадиган нарсанинг аломатлари ҳам шу турда бўлиши керак. Масалан, пулга пул, буғдойга буғдой каби. Агар қарамақарши талабнинг нарсаси бир хилда бўлмаса, ўзаро муқобил талабни ҳисобга ўтказиш мумкин эмас. Масалан, бир томон бир ашё юзасидан виндикацион даъво қўзғатса, иккинчи томон эса шартнома бўйича кўрсатилган хизматни талаб қилса, бундай талаблар ўзаро қарши талабни ҳисобга ўтказиш йўли билан бекор бўлмайди, яъни муқобил (қарши) талабни ҳисобга ўтказиш йўли билан ҳисоблашиш мумкин эмас;

3) бир хилдаги қарамақарши талабни ҳисобга ўтказишда уларни бажариш муддатлари тўлган бўлиши керак. Агар бажариш муддати кўрсатилмаган ёки талаб қилиш пайти билан белгиланган бўлса, мажбуриятни бажаришнинг ҳисобланиши ҳар қачон талаб этилиши мумкин. Шунинг учун бундай талабни ўзаро ҳисобга ўтказишда бажариш муддати аҳамиятсиздир. Бироқ кредитор бажариш муддати тўлмаган талабини шу кредитордан талаб қилиш муддати тўлган қарздорнинг талабига қарши ўзаро ҳисобга ўтказишга ҳақли эмас.

Муқобил (қарши) талабларни ҳисобга ўтказишга қўйилмайдиган ҳолатлар амалдаги қонун ҳужжатларида белгиланганидек,

–даъво муддати ўтган талабларни (даъво муддатининг ўтиб кетиши талаб қилиш ҳуқуқини йўқотади);

–фуқаронинг соғлиғига шикаст етказиш ёки унинг вафоти муносабати билан етказилган зарарни тўлаш тўғрисидаги талабини;

–алиментлар ундириш ҳақидаги талабни;

–умрбод таъминлаш шarti билан уй-жойни (квартирани) бошқа шахсга топшириш талабини (меҳнатга қобилиятсиз шахсларни моддий жиҳатдан таъминлаш мақсадида бўлганлиги туфайли);

–қишлоқ хўжалик маҳсулотлари контракция шартномалари бўйича мажбуриятларнинг бажарилмаганлиги ёки зарур даражада бажарилмаганлиги учун томонларнинг мулкӣ жавобгарлиги¹³;

¹³ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 4 сентябрдаги 383-сонли қарорига 1-илова.

–қонунда ёки шартномада назарда тутилган бошқа ҳоллардаги талабни ҳисобга ўтказишга йўл қўйилмайди.

Талабдан бошқа шахс фойдасига воз кечилган тақдирда қарздор ўзининг дастлабки кредитorigа муқобил талабни янги кредиторнинг талабига қарши ҳисобга ўтказишга ҳақли.

Агар талаб қарздор бу талабдан бошқа шахс фойдасига воз кечилгани тўғрисидаги билдиришни олган пайтгача мавжуд бўлган асосга кўра вужудга келган бўлса ва талаб қилиш муддати ана шу билдириш олгунча келган бўлса ёки ушбу муддат кўрсатилмаган ёхуд талаб қилиш пайти билан белгиланган бўлса, ҳисобга олиш амалга оширилади (ФК, 345-модда).

16. Қарздор билан кредитор бир шахс бўлиб қолганида мажбуриятнинг бекор бўлиши

Қарздор билан кредитор бир шахс бўлиб қолганида мажбурият бекор бўлади (ФК, 346-модда). Маълумки, ҳар қандай шахс ўзига ўзи ҳам қарздор, ҳам кредитор бўлиши мумкин эмас. Бундай кредитор ва қарздорнинг бир шахс бўлиб қолиши кўпинча мерос олишда учрайди. Масалан, мерос олувчи шахс ўз акаси ёки отасига қарздор бўлса, кейинчалик мерос очилиши натижасида кредиторнинг (марҳум ака ёки отанинг) талаб қилиш ҳуқуқларини ўзига олади.

Қарздор билан кредиторнинг бир шахс бўлиб қолиши фуқаролар ўртасидагина эмас, балки юридик шахслар ўртасида ҳам юз бериши мумкин. Одатда, юридик шахслар қайта ташкил бўлиши ёки бир нечаси қўшилиши туфайли (универсал ҳуқуқий ворислик) қарздор ва кредитор бўлган ташкилотлар бир юридик шахс бўлиб қолиши – мажбуриятни бекор қилади. Агар бунда қўшилиш кейинчалик бекор бўлса, мажбурият янгидан пайдо бўлади. Чунончи, бир-бирига қарздор бўлган икки хўжалик қўшила туриб, кейинчалик яна ажралсалар – аввалги қарздор хўжаликларнинг мажбурияти янгидан пайдо бўлади.

17. Тарафларнинг келишуви бўйича ва қарздорни қарздан воз кечиши бўйича мажбуриятнинг бекор бўлиши

Тарафларнинг келишувига мувофиқ мажбуриятларнинг бекор қилинишида бундай келишув бажарилмаган мажбуриятларни келгусида бажаришдан озод қилишга қаратилган бўлади ва ҳар икки тараф мажбуриятни бажаришга ҳали киришмаган вақтда ёки мажбуриятнинг бир -қисми бажарилган пайтда юз беради. Тарафларнинг келишувлари турлича мазмунда, чунончи, қарзни тўлашдан ёки бирон-бир ишни бажаришдан озод қилиш тўғрисида бўлиши мумкин. ФКнинг 342-моддасига асосан тарафларнинг келишувига мувофиқ мажбурият уни бажариш ўрнига воз кечиш ҳақини бериш (пул тўлаш, мол-мулк бериш каби) билан бекор қилиниши мумкин. Воз кечиш ҳақининг миқдори, муддатлари ва уни бериш тартибини тарафлар белгилайдилар.

Кредиторнинг қарздан воз кечиши ҳам мажбуриятнинг бекор бўлишига олиб келади. Бу бир тарафлама битим бўлиб, унда тарафларнинг келишуви рўй бермайди. Бироқ бунда кредиторнинг қарздан воз кечиши бошқа шахсларнинг кредитор мол-мулкига нисбатан ҳуқуқларини бузмаса, мажбурият бекор бўлади (ФК, 348-модда).

ФКнинг 347-моддасида кўрсатилганидек, тарафлар ўз ўрталаридаги дастлабки мажбуриятни бошқа нарсани ёки бошқача ижро этиш усулини назарда тутувчи янги мажбурият билан алмаштириш (мажбуриятни янгилаш) ҳақида келишиб олсалар, мажбурият бекор бўлади. Чунончи, бирон-бир нарса насияга олинганида олди-сотди шартномасидан келиб чиққан мажбурият тарафларнинг келишуви билан қарз мажбуриятига айлантирилади. Бундай ҳолда тарафлар ўртасида қарз шартномаси билан тартибга солинадиган ҳуқуқий муносабат келиб чиқади.

Бир мажбуриятнинг бошқа бир мажбурият билан алмаштирилиши учун қатор шартлар талаб қилинади. Бунда, биринчидан, тарафлар ўртасидаги бир мажбуриятни бекор қилиш учун бошқа турдаги мажбурият билан алмаштириш ҳақидаги келишув бўлиши; иккинчидан, ҳаракатда бўлган, ҳақиқий мажбуриятнинг бўлиши (агар дастлабки мажбурият ҳақиқий бўлмаса ёки бекор қилинган бўлса, у ҳолда мажбуриятни бошқа бир мажбурият билан алмаштириш тўғрисида келишув ҳам бўлиши мумкин эмас); учинчидан, янги мажбурият ҳақиқий бўлиши ва эски мажбуриятдан бирон-бир фарқи бўлиши керак.

Тарафларнинг бир турдаги мажбуриятни бошқа бир турдаги мажбурият билан алмаштириш тўғрисидаги келишуви шартнома сифатида кўрсатилганлиги туфайли келишув ҳам шартномаларни тузишга оид умумий қоидаларга мувофиқ бўлиши лозим.

Дастлабки мажбуриятнинг янги мажбурият билан алмаштирилишида дастлабки мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаш учун белгиланган қафолат, закатлат ва бошқа усуллар ҳам бекор бўлади.

Мажбуриятларнинг келишув йўли билан бекор қилиниши ФКнинг 102-112-моддаларига риоя қилинган ҳолда расмийлаштирилиши лозим. Ташкилотлар ўртасидаги мажбуриятларнинг келишуви фақат ёзма шаклдагина бекор қилиниши мумкин.

18. Бажариш мумкин бўлмаганлиги туфайли мажбуриятнинг бекор бўлиши

Фуқаролик ҳуқуқида мажбуриятни бажариш мумкин бўлмаслиги деб шундай вазият тушуниладики, бунда қарздорга мажбурият мазмунини ташкил этган ҳаракатларни бажариш имконияти бўлмай қолади.

ФКнинг 349-моддасида кўрсатилишича, агар тарафлардан биронтаси ҳам жавоб бермайдиган вазият туфайли мажбуриятни бажариш мумкин бўлмай қолса, у бекор бўлади. Башарти, қарздор мажбуриятни кредиторнинг айбли ҳаракатлари туфайли бажариши мумкин бўлмаса, кредитор ўзининг айбли ҳаракатлари туфайли бажариши мумкин бўлмаса, кредитор ўзининг мажбурият бўйича бажарганларини қайтариб беришни талаб қилишга ҳақли эмас.

Бажариш мумкин бўлмаслик тасодифий ҳолатлар туфайли бўлишини бировнинг айби билан боғлиқ бўлиши ҳолатидан ажратиш керак. Тасодифий ҳолат туфайли бажариш мумкин бўлмаслиги деб мазкур шароитда, вазиятда қайтара олмайдиган куч, чунончи, сув тошқини, зилзила, ёнғин каби табиий офатлар туфайли бажариш мумкин бўлмаслиги тушунилади.

Бажаришнинг мумкин бўлмай қолиши қарздор айби билан бўлган деб ҳисоблаш учун бажариш имкониятини бермаган ҳолатлар қарздор қасддан ёки эҳтиётсизликдан йўл қўйган бўлиши ёхуд унинг олдини олмаган бўлиши керак. Агар бажаришга имконият бермайдиган ҳолатлар қарздорнинг айби билан содир этилган бўлса, у ҳолда қарздор мажбуриятни бажаришдан озод бўлмайди, бундай ҳолда мажбурият бекор бўлмай ўз кучида қолиб, фақат унинг мазмуни юз берган ҳолатга қараб ўзгариши мумкин. Қарздорнинг ўз айби билан ижро этиб бўлмайдиган ҳолат содир қилинган бўлса, мажбурият бажарилмаслиги учун неустойка ёки зарарни тўлаш бурчидан озод қилинмайди.

Қонун мажбуриятни бажариш мумкин бўлмаслиги фактларини турларга бўлиб кўрсатмайди. Мажбуриятни бажариб бўлмаслиги фактлари ўз характериға кўра бир неча турға, чунончи, жисмий, ҳуқуқий ва иқтисодий фактларға бўлинади. Жисмий жиҳатдан бажариб бўлмаслик деганда, бажарилиши лозим бўлган мажбурият нарсасининг нобуд бўлиши натижасида бажариш мумкин бўлмаслиги тушунилади. Масалан, ижараға берилаётган бинонинг ёнғин туфайли яроқсиз бўлиб қолганлиги сабабли мажбурият нарсасини бериб бўлмайди.

Ҳуқуқий жиҳатдан бажариб бўлмаслик деганда, мажбурият мазмунини ташкил этган ҳаракатни қилишни ваколатли орган томонидан чиқарилган ҳуқуқий ҳужжат билан ман қилиниши тушунилади. Масалан, дори тайёрлаш заводи дори етказиб бериш

мажбуриятини олса, лекин тайёрланган дорининг зарарли хусусияти маълум бўлиб қолиб, ваколатли орган фуқаролик муомаласидан чиқариш тўғрисида буйруқ берса, ҳуқуқий асос бўйича бажариб бўлмайдиган ҳолат рўй беради.

Иқтисодий жиҳатдан бажариб бўлмаслиги шу билан характерланадики, қарздор мажбуриятни бажариш жараёнида ошиқча харажатлар қилиши лозим бўлса, бундай харажатлар туфайли халқ хўжалигига зарар етказилиши сабабли бажарилмаслиги мумкин.

Бундан ташқари, мажбуриятни бутунлай ёки қисман, шунингдек муттасил ва вақтинча бажариб бўлмасликни бир-биридан фарқ қилмоқ керак.

Қисман ижро этиб бўлмаслик, масалан, шартномага асосан топшириладиган бир неча ашёнинг бири ёки бирмунчасининг бузилишидан келиб чиқиши мумкин.

Бутунлай ижро этиб бўлмаслик эса, топширилиши лозим бўлган мулкнинг тасодифий ҳолат сабабли истёмолга яроқсиз бўлиб қолиши тушунилади.

Вақтинча бажариб бўлмасликка ваколатли орган томонидан берилган буйруққа асосан мажбурият бажарилиши кечиктирилишини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Вақтинча ижро этиб бўлмасликда мажбурият бутунлай бекор қилинмай, балки бажарилиши вақтинча тўхтатилиб турилади.

Муттасил ижро этиб бўлмасликда бирон тасодифий ҳолат туфайли мажбуриятни ҳеч қачон бажариш мумкин бўлмайди. Масалан, ёнгин туфайли вайрон бўлган муайян бинони ижарага бериш мажбурияти муттасил, ҳеч қачон бажарилмаслиги мумкин.

19. Мажбуриятнинг давлат органи ҳужжати асосида бекор бўлиши

ФКнинг 350-моддасига асосан агар давлат органининг ҳужжати чиқиши натижасида мажбуриятни бажариш тўлиқ ёки қисман мумкин бўлмай қолса, мажбурият тўлиқ ёки унинг тегишли -қисми бекор бўлади. Масалан, Ўзбекистондаги мис комбинати хориждаги корхонага мис етказиб бериш ҳақидаги шартнома бўйича мажбуриятга эга бўлиши мумкин. Бордию, Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати хорижга мис экспорт қилишни чеклаш ҳақида қарор қабул қилгудай бўлса, ушбу мажбурият бекор бўлади. Бунинг натижасида зарар кўрган тарафлар ФКнинг 12 ва 15-моддаларига мувофиқ уни тўлашни талаб қилишга ҳақлидирлар.

Давлат органининг мажбурият бекор бўлишига асос бўлган ҳужжати белгиланган тартибда ҳақиқий эмас деб топилганда, агар тарафларнинг келишувида ёки мажбуриятнинг моҳиятидан бошқача тартиб келиб чиқмаса ва мажбуриятни бажариш кредитор учун ўз аҳамиятини йўқотмаган бўлса, мажбурият тикланади.

20. Фуқаронинг вафот этиши ёки юридик шахснинг тугатилиши сабабли мажбуриятнинг бекор бўлиши

Мажбурият иштирокчиси бўлган фуқаро вафот этиши туфайли мажбуриятлар барча ҳолларда ҳам тугатилмайди, чунки қонун билан белгиланган баъзи ҳолларда мархумнинг ҳуқуқ ва бурчлари унинг ворисларига ўтади. Жумладан, меросни қабул қилган ворис мерос қолдирувчининг қарзлари юзасидан ўзига ўтган мерос мулкнинг ҳақиқий қиймати доирасида жавобгар бўлади. Мерос мулки ворислар бўлмагани учун давлатга ўтган бўлса, давлат ҳам шу тартибда мархумнинг қарзлари учун жавоб беради.

Агар мажбуриятни қарздорнинг шахсий иштирокисиз бажариш мумкин бўлмаса ёки мажбурият бошқача тарзда қарздорнинг шахси билан чамбарчас боғлиқ бўлса, қарздор вафот этиши билан бекор бўлади (ФК, 351-модда). Чунончи, вакил вафот этса, у томондан олинган мажбурият ҳам бекор қилинади, чунки вакиллик шахсий ишончга асосланиб

белгиланган ҳуқуқий муносабат ҳисобланади. Агар мажбуриятни бажариш шахсан кредитор учун мўлжалланган ёки мажбурият бошқача тарзда кредиторнинг шахси билан боғлиқ бўлса, кредитор вафот этиши билан мажбурият бекор бўлади. Чунончи, соғлиғига шикаст етказганлиги туфайли зарар ҳақини олиб турган фуқаронинг вафот этиши билан унга нисбатан белгиланган мажбуриятлар ҳам бекор бўлади ва ҳоказо.

Мажбурият қарздор ёки кредитор бўлган юридик шахс тугатилиши билан ҳам бекор бўлади (ФК, 352-модда). Юридик шахснинг қайтадан ташкил бўлишида – ташкилотнинг ишлари ва мулкни тугатмай, бекор қилинганда; яъни барлашиш, бўлиниш ёки қўшилишлари ҳолларида мажбуриятлари тугамайди.

Икки ёки бир неча ташкилот бирлашганда ёки бир ташкилот бир неча ташкилотларга бўлинганда, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари янгидан вужудга келган ташкилот (ёки ташкилотлар)га ўтади.

Бир ташкилот бошқа бир ташкилотга қўшилганда унинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари қўшиб олаётган ташкилотга ўтади. Юридик шахс банкрот бўлгани сабабли тугатилганда, унинг мажбуриятлари бекор бўлади. Айрим мажбуриятлар, масалан, юридик шахс фуқаронинг ҳаёти ёки соғлиғига зарар етказгани учун тўловлар бўйича мажбуриятда қарздор бўлса, бекор бўлмайди. Бунда ФКнинг 247-моддасига ва банкротлик ҳақидаги қонунчиликка асосан тугатилаётган юридик шахс маблағлари капиталлаштирилиб қўйилади ва мажбуриятнинг ижроси бошқа шахс зиммасига юкланади.

Юқорида кўрсатилган усуллар мажбуриятни бекор қиладиган умумий асослар бўлиб, баъзи ҳолларда мажбуриятлар бошқа асосларда ҳам бекор бўлиши мумкин.

NAZORAT SAVOLLARI

Мавзу. Мажбуриятлар тўғрисида умумий қоидалар

Мавзуга доир назорат саволлар:

1. Кредитор деб нимага айтилади?
2. Фуқаролик ҳуқуқда қарздор атамаси кимларга нисбатан қўлланилади?
3. Мажбуриятнинг асосан қандай муҳим элементлари мавжуд?
4. Фуқаролик Кодексининг 234-252 – -моддаларида мажбурият тўғрисида қандай умумий қоидалар белгилаб берилган?
5. Мажбурият кимлар ўртасида вужудга келади?
6. Шартномали мажбурият деб нимага айтилади?
7. Шартномасиз мажбурият мажбуриятнинг қайси турига киради?
8. Ижобий мазмунли мажбуриятлар қандай?
9. Мажбуриятларнинг вужудга келиш асослари қайсилар?
10. Бир томонлама икки томонлама мажбуриятларни тушунтириб беринг?

Мавзу. Мажбуриятларни бажариш

Мавзуга доир назорат саволлар:

1. Жамият манфаатларининг лозим даражадаги бажарилиши принципига кўра қандай?
2. Қарздор томонидан кредитор талабига мувофиқ муайян ҳаракатнинг қилиниши қандай номланади?
3. Мажбурият субъектлари кимлар?
4. Ниманинг барпо этилиши ёки топширилиши тўғрисида мажбурият белгиланса қандай предмет?
5. Барча мажбуриятнинг бутунлай бажарилиш муддати қандай номланади?

6. Фуқаролар таъминоти учун тўланадиган суммани кўпайтириш қандай амалга оширилади?
7. Пул мажбуриятининг валютаси деганда нимани тушунаси?
8. Солидар мажбуриятнинг қарздорлардан бири томонидан бажарилиши қандай амалга оширилади?
9. Мажбуриятни бажариш жойи қандай белгиланади?
10. Мажбуриятлар ижросини юридик расмийлаштириш қандай амалга оширилади?
11. Мажбурият бажарилганлигини тасдиқлаш ҳақидаги талабни бажармаслик оқибатлари қандай бўлиши мумкин?

Мавзу. Мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш.

Мавзуга доир назорат саволлар:

1. Мажбуриятнинг баажарилишини таъминлаш деб нимага айтилади?
2. Амалдаги фуқаролик қонунчилиги неустойканинг неча турини белгиланади? ва улар қайсилар?.
3. Фуқаролик ҳууқукида ҳар қандай мол-мулк, ашёлар ва мулкый ҳуқуқлар гаров нарсаси бўлиши мумкин, лекин қайсилар бундан мустасно?
4. Гаровга қўйилган уй-жойлар қимлар орқали сотилади?
5. Қандай ҳолларда бўлган гаровнарсаси йўқолиши ва шкастланишидан суғурта қилиниши лозим?
6. Жарима билан пеня қайси жиҳатлари билан бир-биридан фарқланади?
7. Ипотека гарови нима?
8. Кафилликқандай ҳолларда бекор қилинади?
9. Гаровнинг қандай турлари мавжуд?
10. гаров ҳуқуқи қайси ҳолларада бекор қимлинади?

Мавзу. Мажбуриятда шахсларининг ўзгариши.

Мавзуга доир назорат саволлар:

1. Кредитор ҳуқуқларини бошқа шахсга ўтиши?
2. Кредитор ҳуқуқларининг қонун асосисда бошқа шахсга ўтиши.
3. Талабдан бошқа шахс фойдасига воз кечиш нима?
4. Талабдан бошқа шахс фойдасига воз кечган кредиторнинг жавобгарлиги?
5. Қарздор зарарни тўлаш бўйича қандай мажбуриятларни бажаради?
6. Мажбуриятларни бузганлик учун жавобгарликнинг қандай асослари мавжуд?
7. Қарздор қандай ҳалларда жавобганликдан озод қилинади?
8. Мажбуриятнинг қарздор ва кредитор томонидан кечиктирилиши қандай объектқибатларга олиб келади?

Мавзу. Мажбуриятларни бузганлик учун жавобгарлик.

Мавзуга доир назорат саволлар:

1. Қандай ҳолат мажбуриятни бузиш деб ҳисобланади?
2. Юк ташувчи транспорт ташкилоти учун қабул қилшаг мулкни йўқотса келган зарар кимга тўланади?

3. Зиён етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар қандай шолларда қонун йўл қўйган ҳаракатлар натижасида ҳам етказилиши мумкин?
4. Мажбуриятни бажармаганлик ва лозим даражада бажармаганлик учун қарздорнинг жавобганликка тортишнинг қандай шартлари бор?
5. Қарздор зарарни тўлаш бўйича қандай мажбуриятларни бажаради?
6. Мажбуриятларни бузганлик учун жавобгарликнинг қандай асослари мавжуд?
7. Қарздор қандай ҳалларда жавобганликдан озод қилинади?
8. Мажбуриятнинг қарздор ва кредитор томонидан кечиктирилиши қандай объектқибатларга олиб келади?
9. Оддий тасодифий ҳолат нима?
10. Мажбуриятларни бажаришда қарздорнинг айби бўлмаганда қандай ҳолат эътиборга олинади?

Мавзу. Мажбуриятларни бекор қилиш.

Мавзуга доир назорат саволлар:

1. Мажбуриятларни бекор қилиш деганда нимани тушунасиш?
2. Мажбуриятлар қандай асосларда бекор қилинади?
3. Қандай ҳолда кредитор мажбуриятларни бекор қилган ҳисобланади?
4. Қарз ҳужжати кредитор қўлида бўлиши нимани билдиради?
5. Мажбуриятларни ҳисобга ўтказиш деганда нимани тушунасиш?
6. Қонун муқобил талаб ҳисоб ҳисоби йўли билан мажбуриятларни бекор қилиши учун қандай талабларни қўяди?
7. Қандай ҳолаталарда муқобил талабларни ҳисобга ўтказишга йўл қўйилмайди?
8. Бир мажбуриятни бошқа бир мажбурият билан алмаштирилиши учун қандай шартлар талаб қилинади?
9. Қандай ҳолда бажарилиши мумкин бўлмаганлиги сабабли мажбурият бекор бўлиши мумкин?
10. қисман ижро этиб бўлмаслиги нима?

TAYANCH IBORALAR

Мавзу. Мажбуриятлар тўғрисида умумий қоидалар

Мавзуга доир таянч сўз ва иборалар

Кредитор; қарздор; мажбурият; шартномали мажбурият; шартномасиз мажбурият;

Мавзу. Мажбуриятларларни бажариш

Мажбуриятларни бажариш. Бажариш нарсаси. Мажбуриятларни бажариш тамойиллари. Реал бажариш тушунчаси. Ижрони алмаштириш. Мажбуриятни ижро этиш шакллари. Кредиторнинг ижрони қабул қилиб олишга бўлган бурчи. Ижро субъекти. Мажбуриятни бажариш муддати. Пул мажбуриятининг валютаси. Мажбуриятни бажариш жойи. Муқобил мажбуриятни бажариш. Солидар талаблар. Мажбуриятнинг бажарилганлигини тасдиқлаш. Мажбуриятлар ижросини юридик расмийлаштириш.

Мавзу. Мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш.

Мавзуга доир таянч сўз ва иборалар

Гаров, неустойка, пеня, жарима, зақолат, кафиллик, мажбуриятларни бажарилишини таъминлаш.

Мавзу. Мажбуриятда шахсларининг ўзгариши.

Мавзуга доир таянч сўз ва иборалар

Кредитор ҳуқуқлар. Қарздорнинг янги кредитор талабларига қарши эътирозлари. Кредитор ҳуқуқларининг ҳуқуқий ворислиги. Талабдан бошқа шахс фойдасига воз кечиш шартлари. Талабдан бошқа шахс фойдасига воз кечиш шакли. Қарзни ва ижрони бошқа шахсга ўтказиш.

Мавзу. Мажбуриятларни бузганлик учун жавобгарлик.

Мавзуга доир таянч сўз ва иборалар

Зарар; фуқаролик ҳуқуқда айб; оддий тасодифий ҳолат; кредиторнинг кечиктирилиши; бепарволик шаклидаги айб;

Мавзу. Мажбуриятларни бекор қилиш.

Мавзуга доир таянч сўз ва иборалар

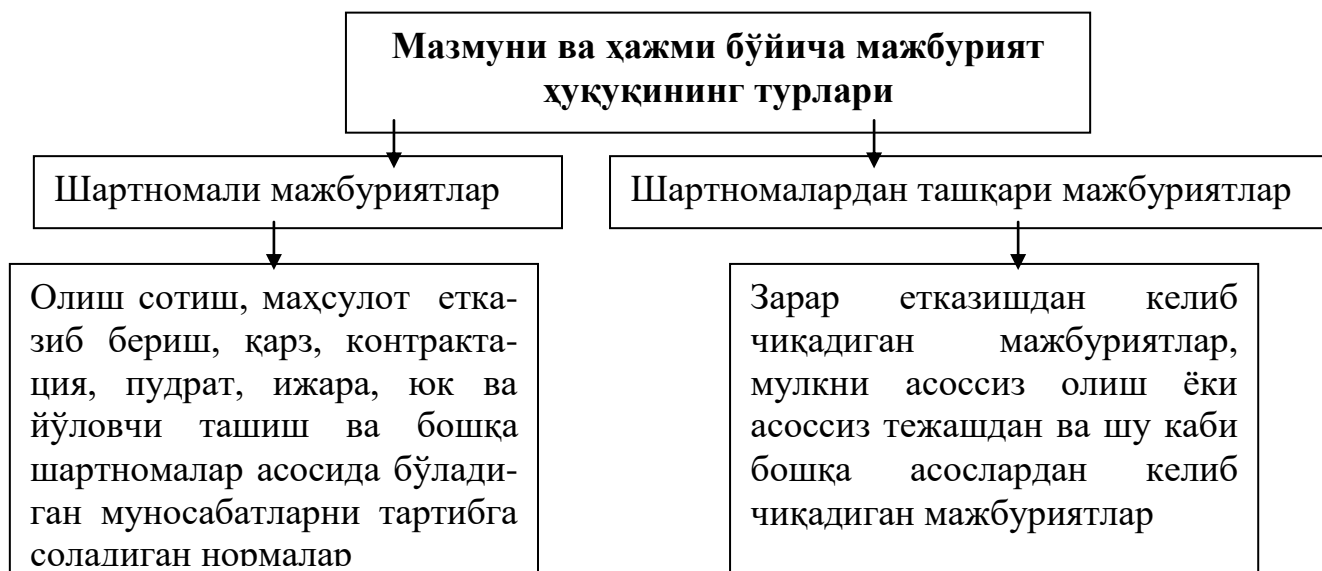
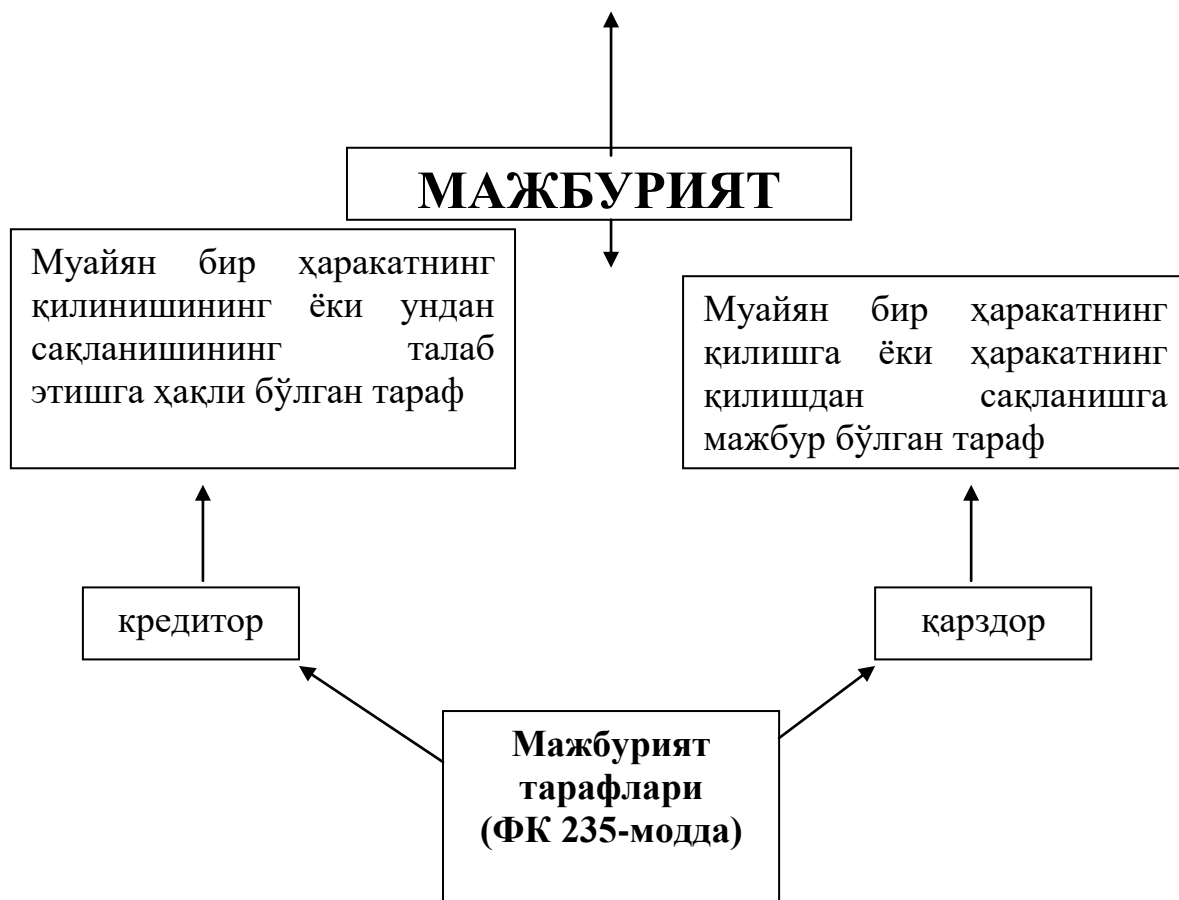
Мажбуриятларнинг бекор бўлиши. Воз кечиш ҳаққи. Ҳисобга ўтказиш билан мажбуриятнинг бекор бўлиши. Мажбуриятнинг давлат органи ҳужжати асосида бекор бўлиши. Фуқаро вафот этиши билан мажбуриятнинг бекор бўлиши. Юридик шахс тугатилиши билан мажбуриятнинг бекор бўлиши.

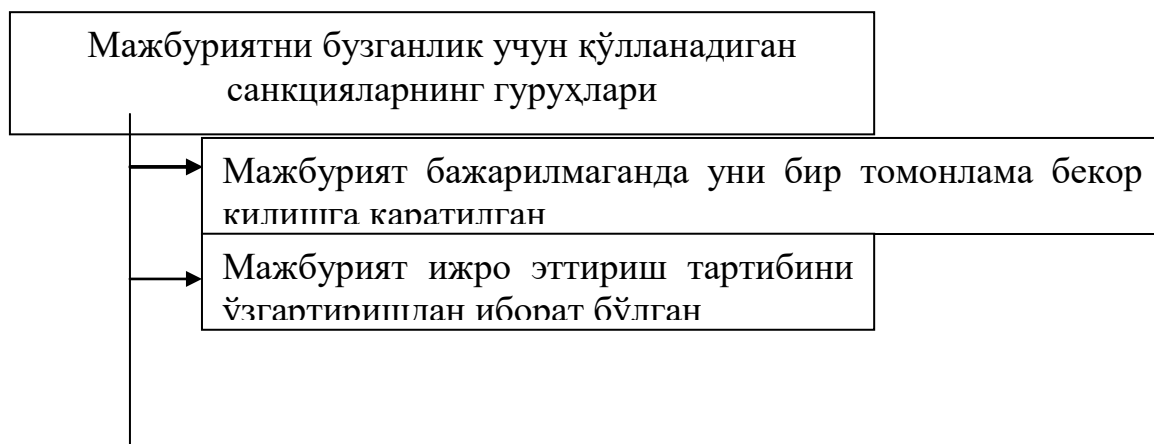
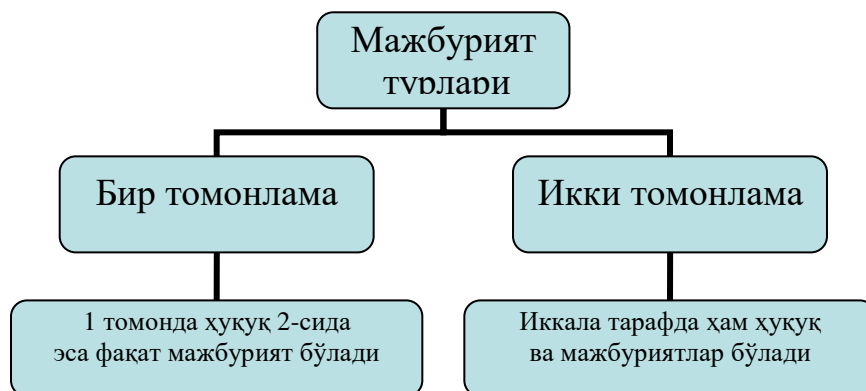
Мажбурият тушунчаси ва тарафлари

Тушунчаси (ФК 234-модда)

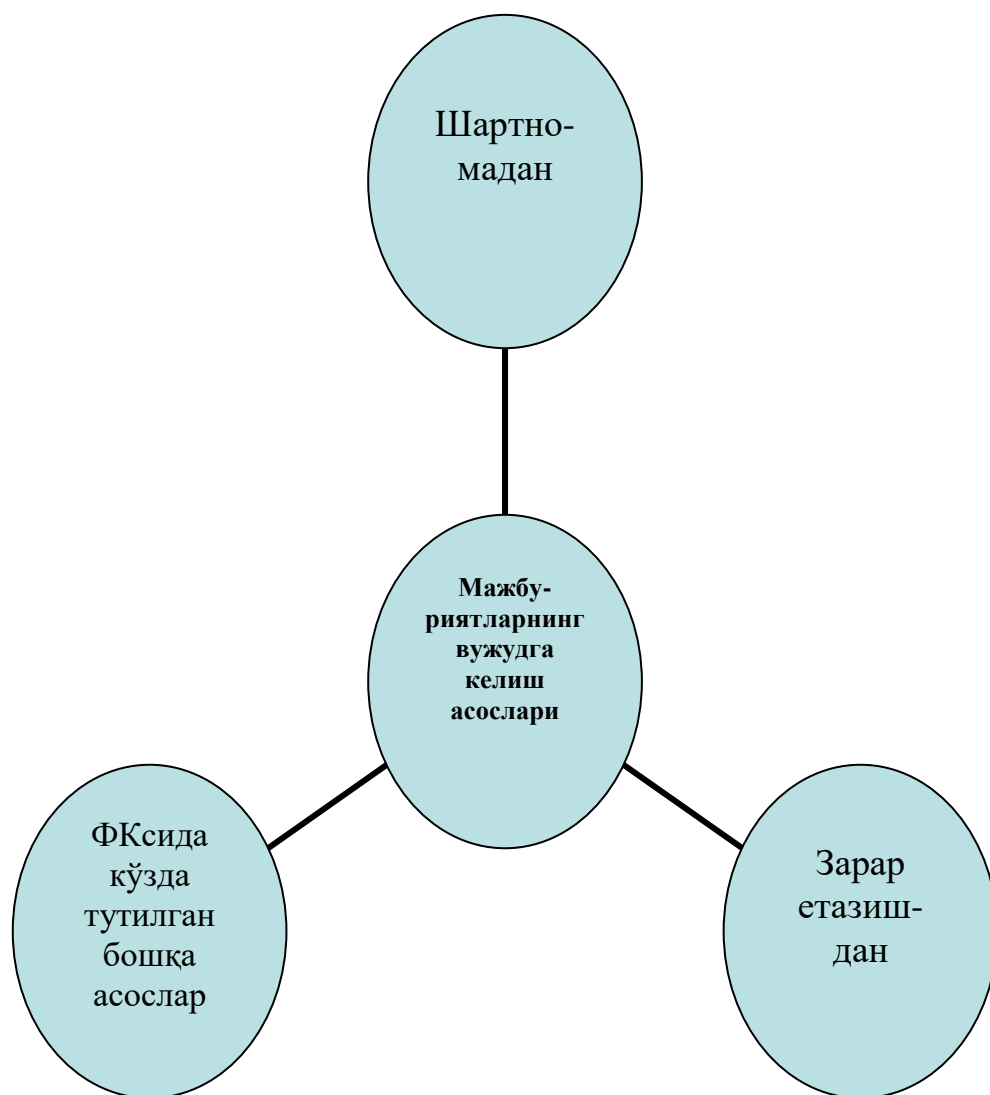

Шахс бошқа шахс фойдасига муайян ҳаракатларни бажаришга, чунончи: мулк топшириш, иш бажариш, хизмат кўрсатиш, пул тўлаш ва ҳоказо ёки муайян ҳаракатдан ўзини тийишга мажбур бўлади, кредитор эса қарздордан ўзининг мажбуриятларини бажаришни талаб қилиш ҳуқуқига эга бўладиган фуқаровий ҳуқуқий муносабат.

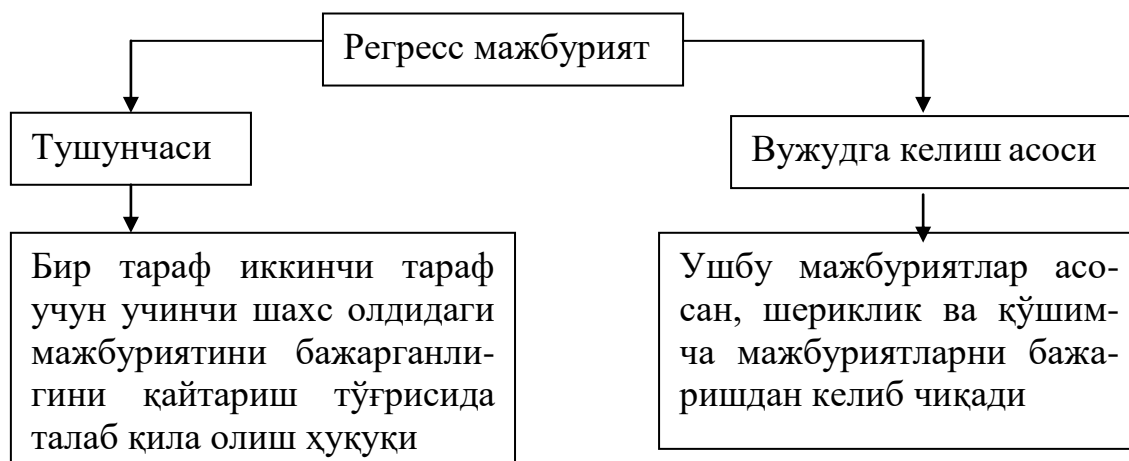
→	Тузук тараф зиммасида бўлган мажбурият ҳажмини камайтиришга қаратилган
→	Нотузук тараф зиммасида бўлган мажбурият ҳажмини оширишга қаратилган
→	Мулкий жавобгарлик чоралари сифатида кўриладиган санкциялар
	Ихтиёрий бажарилмаган бурчни мажбурий жро эттиришга қаратилган

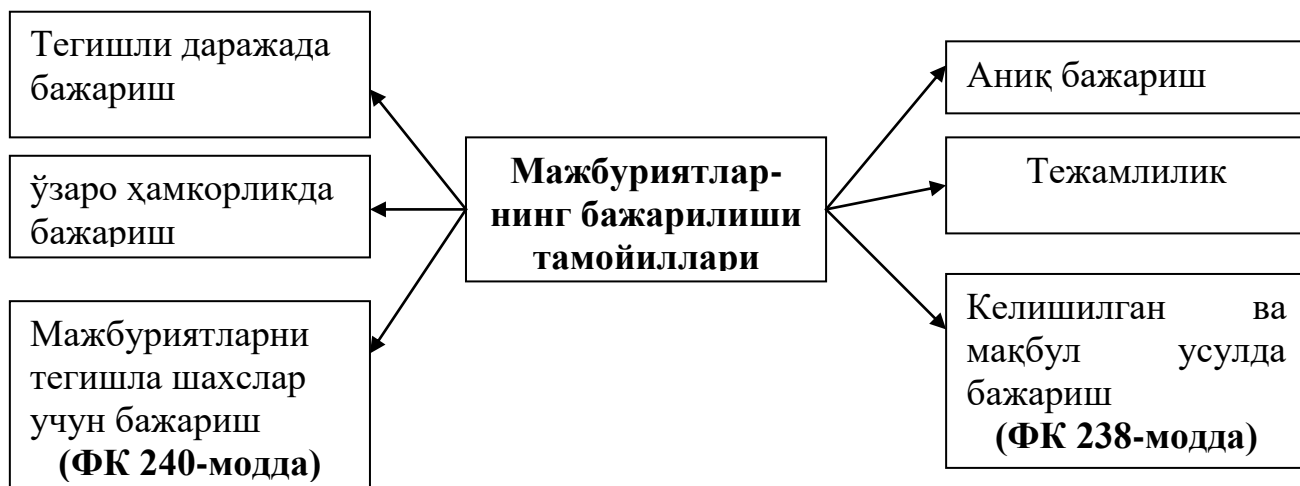
127. Мажбуриятда қатнашувчилар-нинг кўпчилик бўлиши

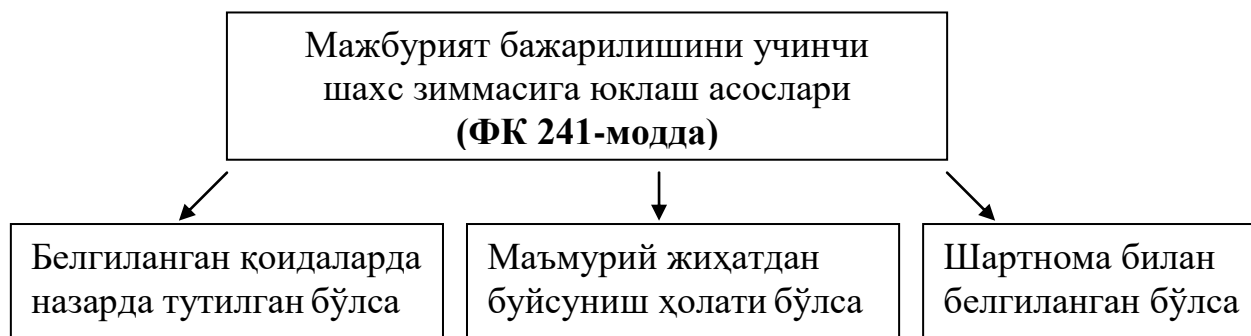
Кўп шахс иштирок
этадиган
мажбуриятларнинг
турлари

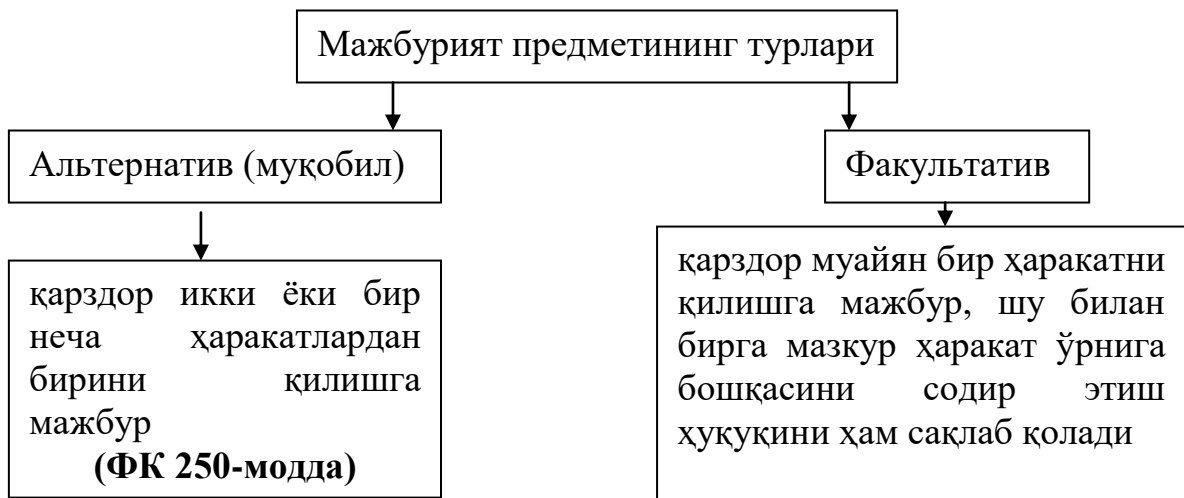
128. Мажбуриятларни бажариш

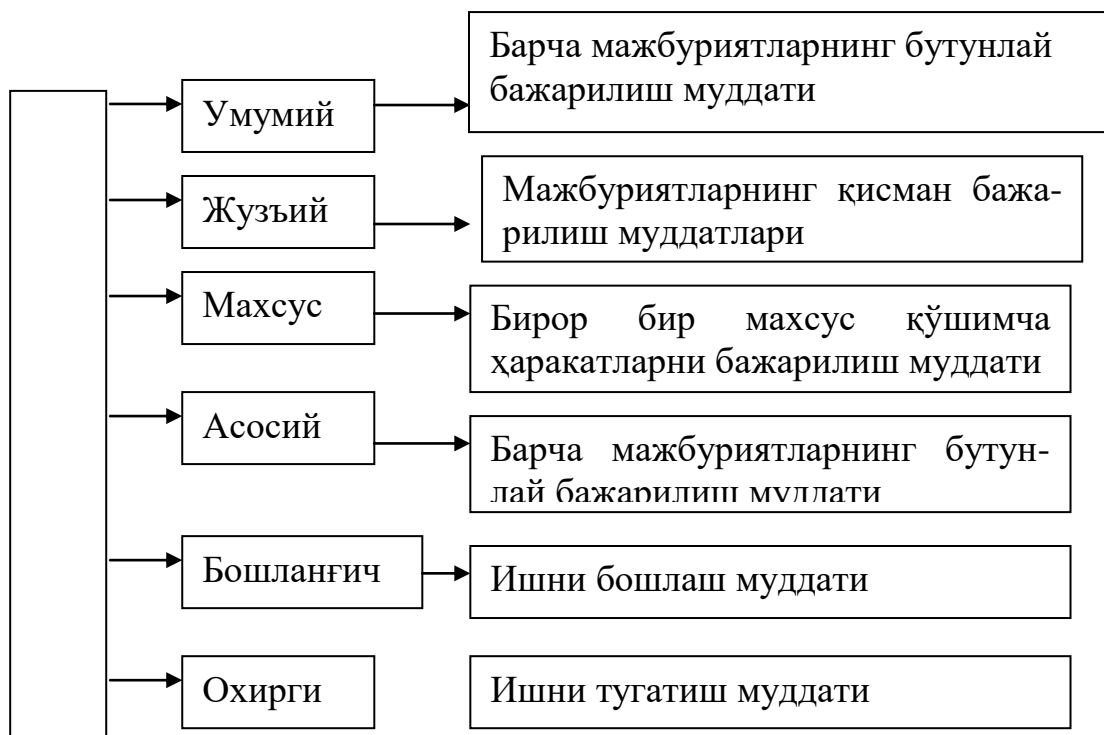
129. Мажбурият бажарилишини учинчи шахс зиммасига юклаш асослари

130. Мажбурият предмети

131. Мажбуриятларнинг бажарилиши муддати

132. Мажбуриятларни ижро этиш жойи

**Мажбуриятларни ижро этиш жойи
(ФК 246-модда)**

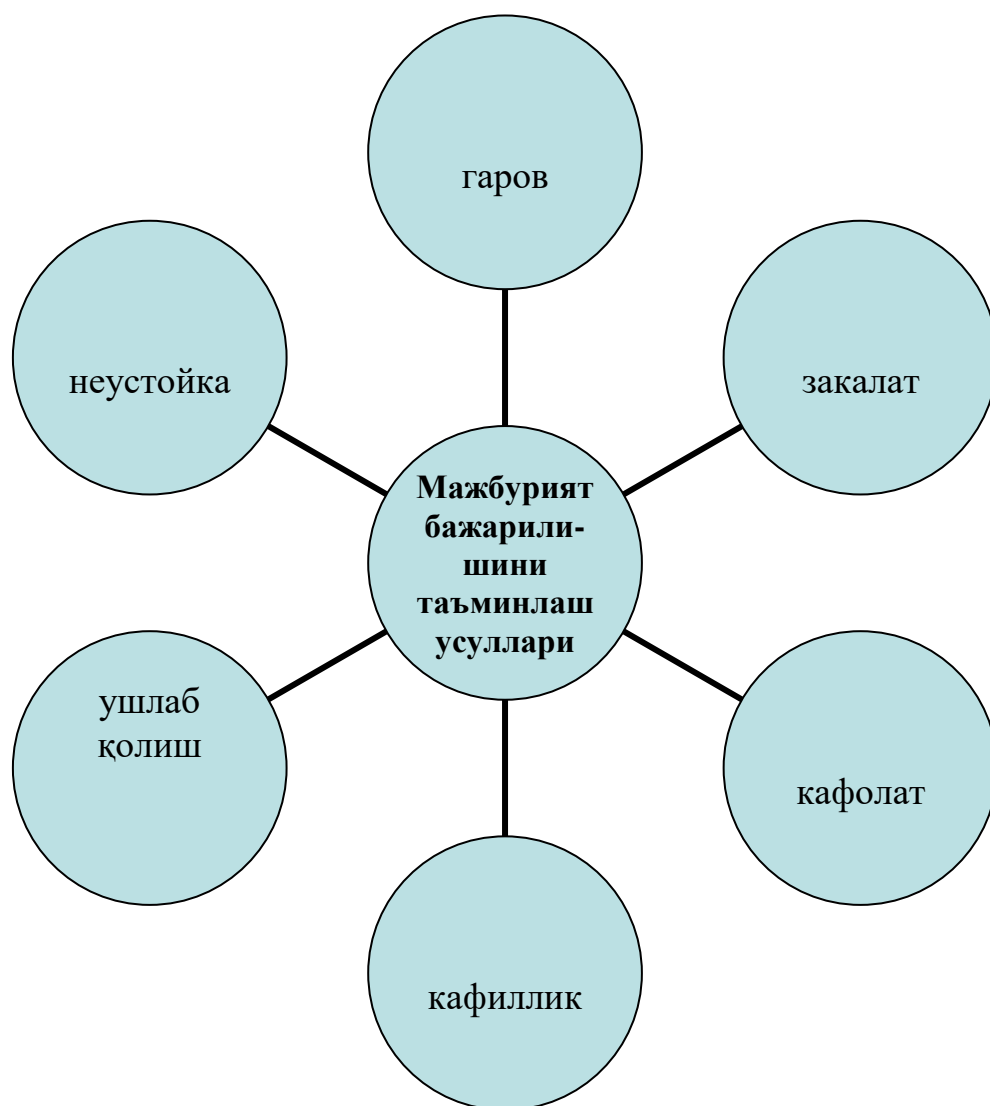
→ Кўчмас мулкни топшириш
мажбуриятлари бўйича – мол-
мулк турган жойида

→ Ташиш назарда тутилган
мулкни топшириш мажбу-
риятлари бўйича – товарни
кредиторга етказиб бериш
учун уни 1-ташувчига
топширган жойида

→ Пул мажбуриятлари бўйича –
мажбурият вужудга келган
пайтда кредитор яшаган
жойида

→ Бошқа барча мажбуриятлар
бўйича – қарздорнинг яшаш
жойида, агар у юридик шахс
бўлса, унинг жойлашган
ерида

133. Мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш

134. Неустойка тушунчаси ва шакллари

қонун ҳужжатлари ёки шартнома билан белгиланган қарздор мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган тақдирда кредиторга тўлаши лозим бўлган пул суммаси (ФК 260-м)

тушунчаси

**Неустойка
(ФК 260-модда)**

шакллари
(ФК 261-

пеня

жарима

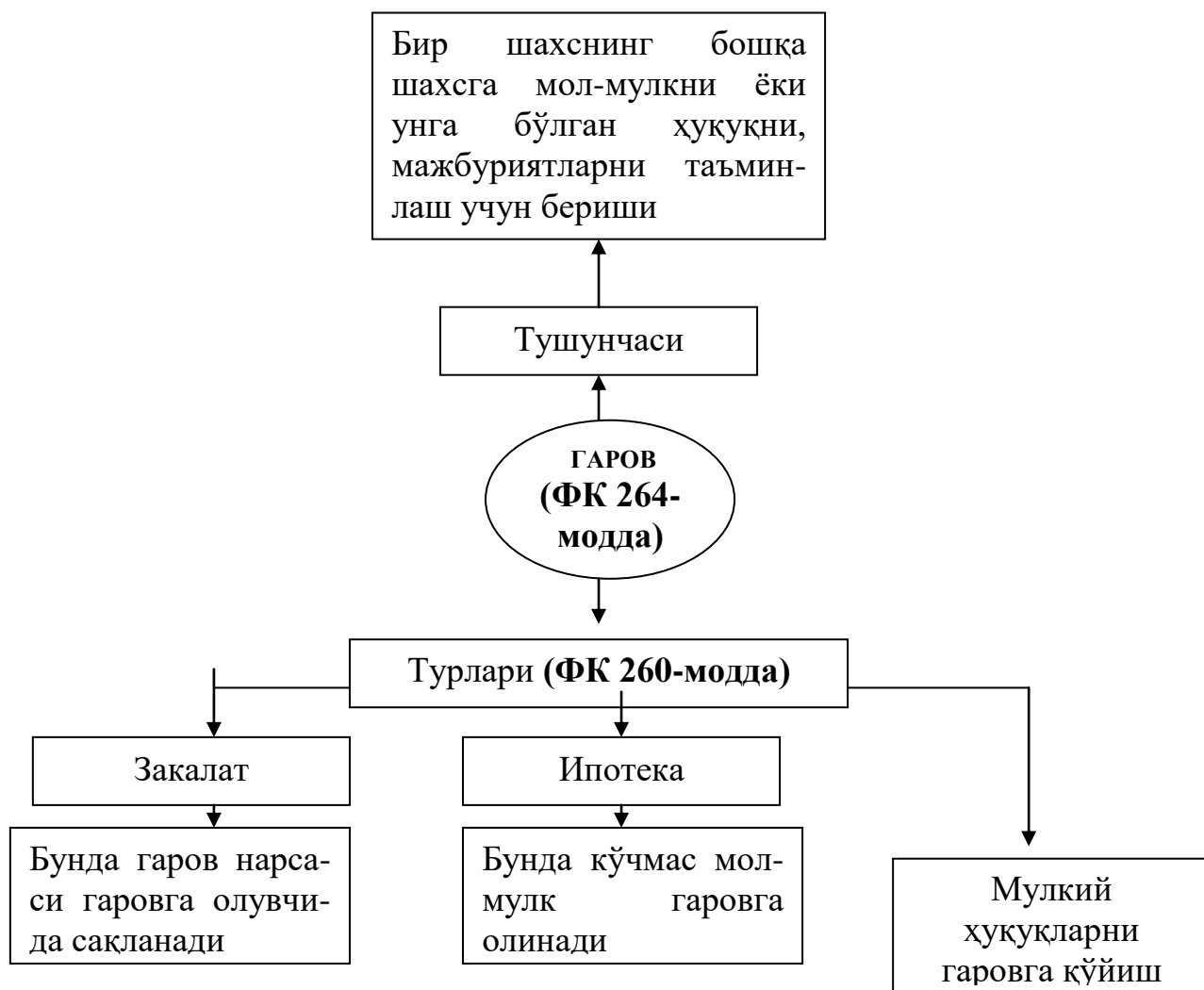
Мажбуриятнинг бажарилиши кечиктирилганда кечиктиришнинг барча муддати давомида ҳисобланиб, бажарилмаган суммаси юзасидан фоизлар билан ундирилади

Пенядан фарқни равишда фоизлар билан ҳисобланмай, балки конкрет пул суммаси билан белгиланади

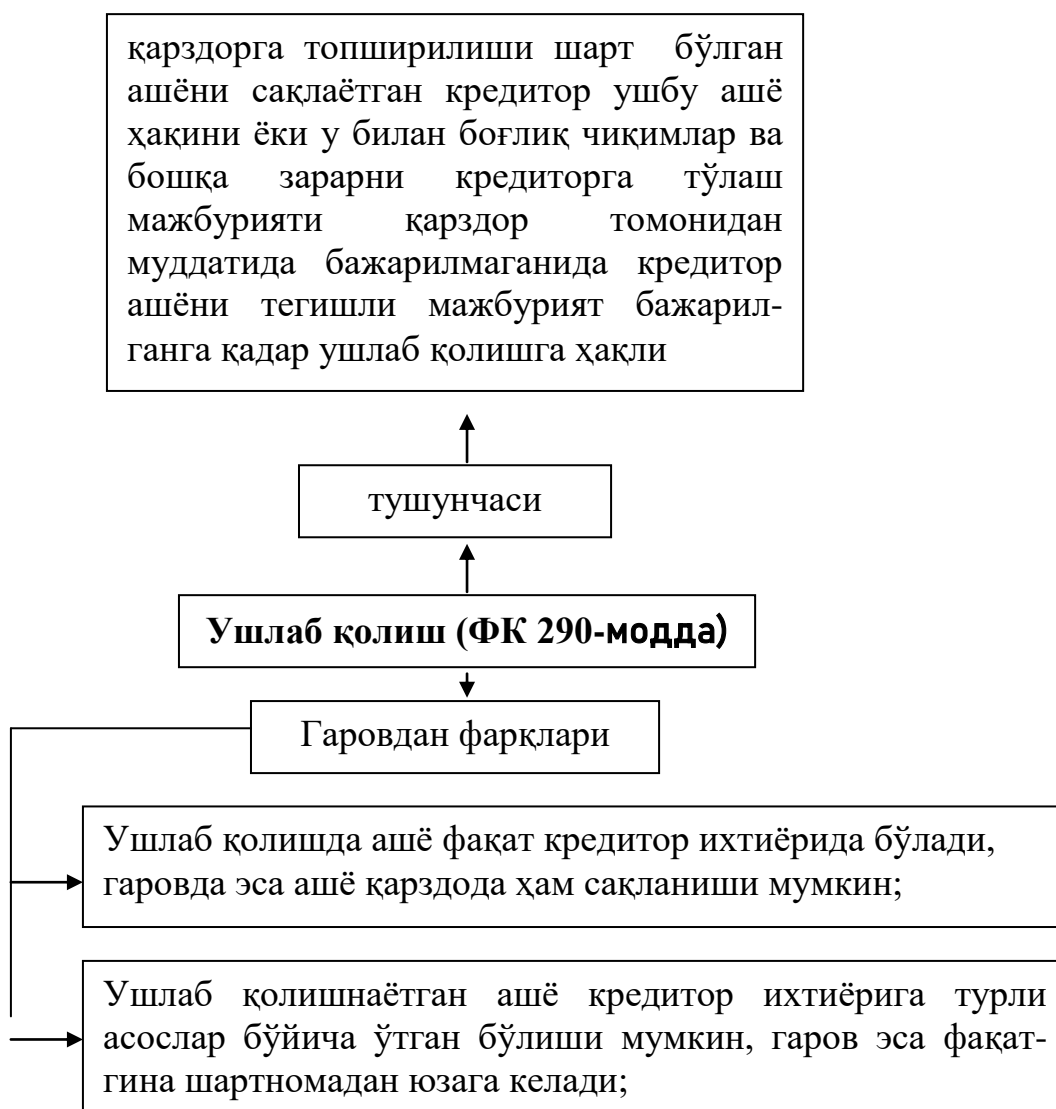
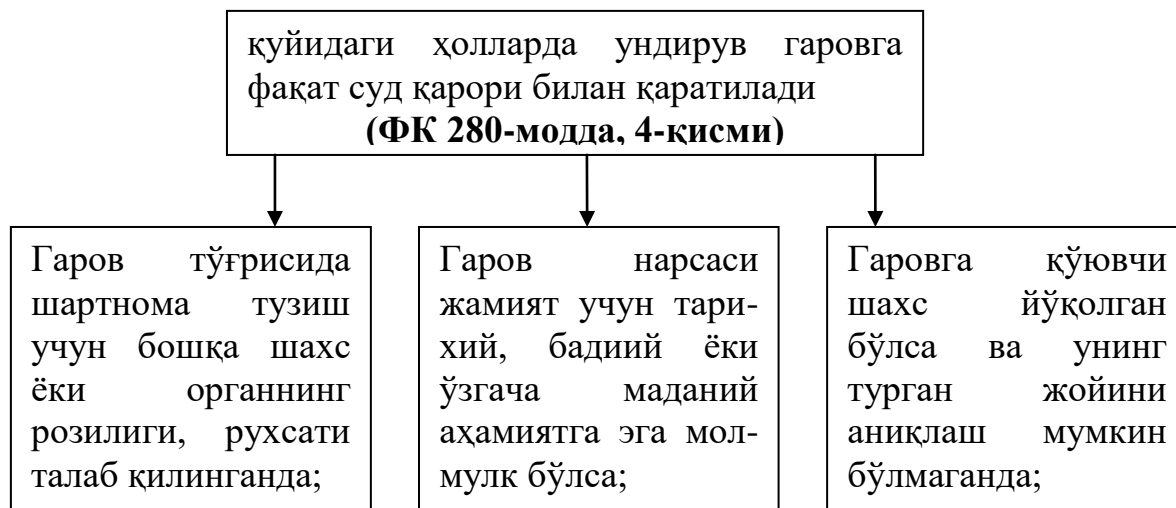
135. Неустойканинг ҳуқуқий асослари ва турлари

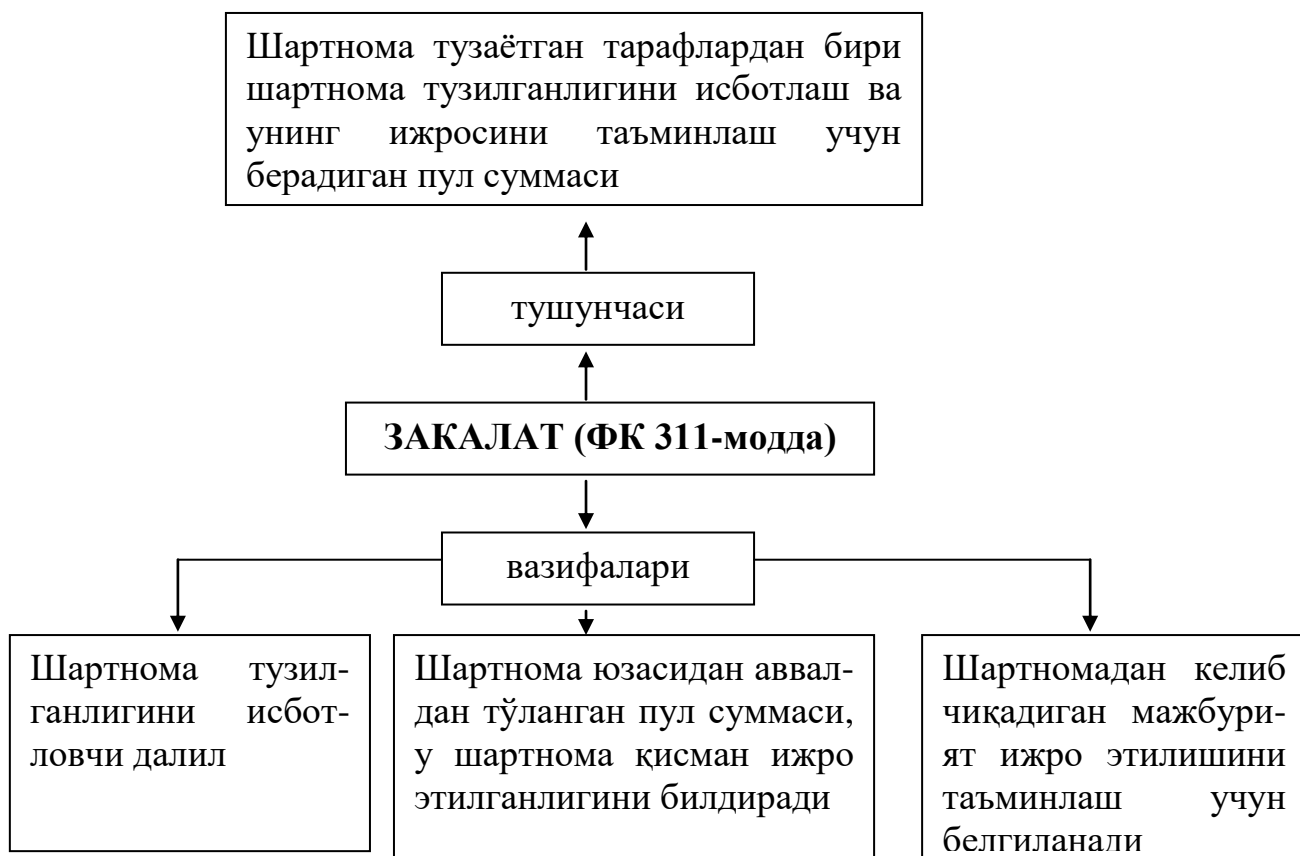
136. Гаров тушунчаси ва турлари

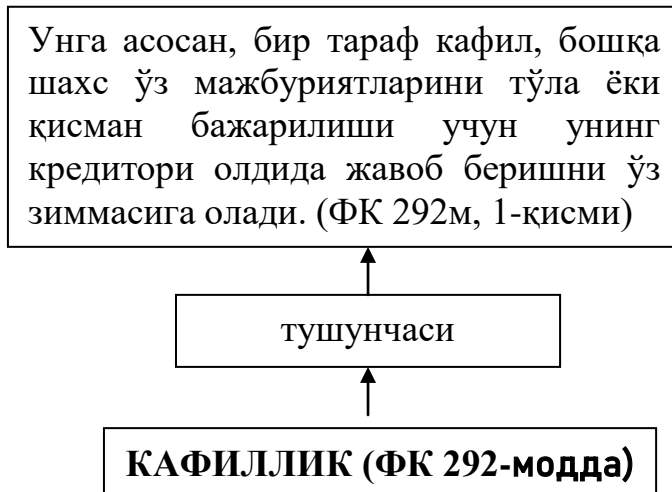
137. Ундирувни гаровга қўйилган мол-мулкка қаратиш асослари

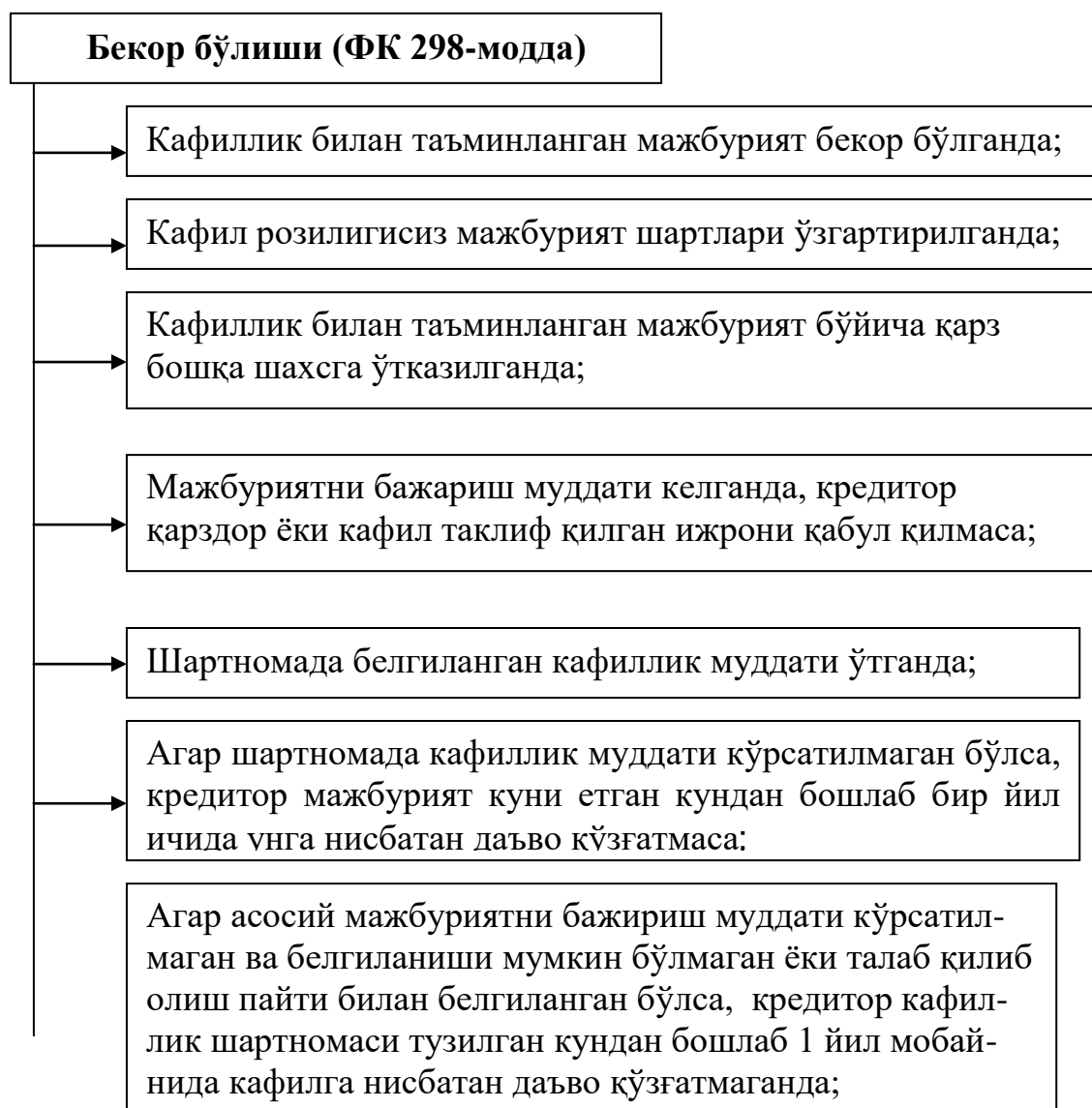
138. Закалат тушунчаси ва вазифалари

139. Кафиллик тушунчаси

140. Кафилликнинг бекор бўлиши

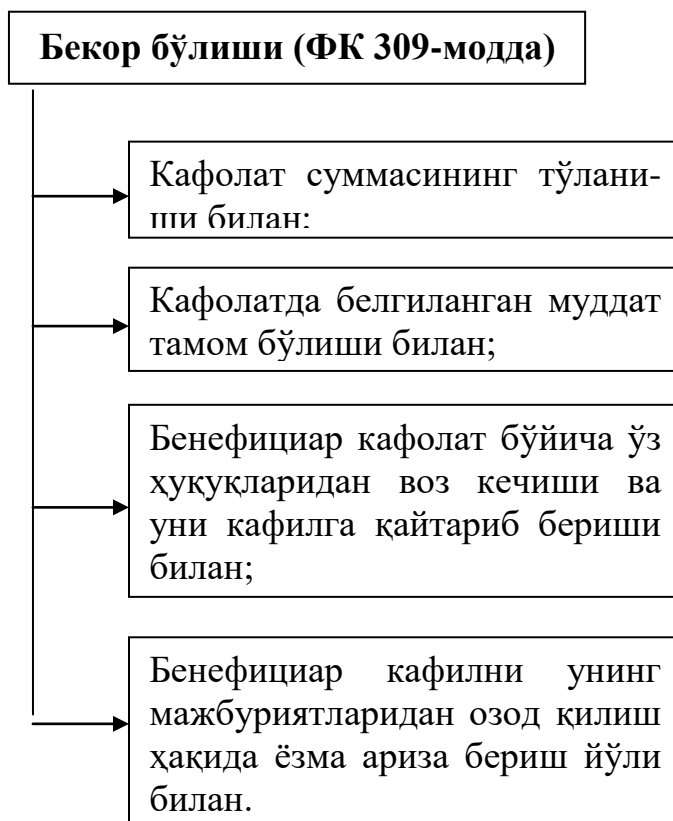

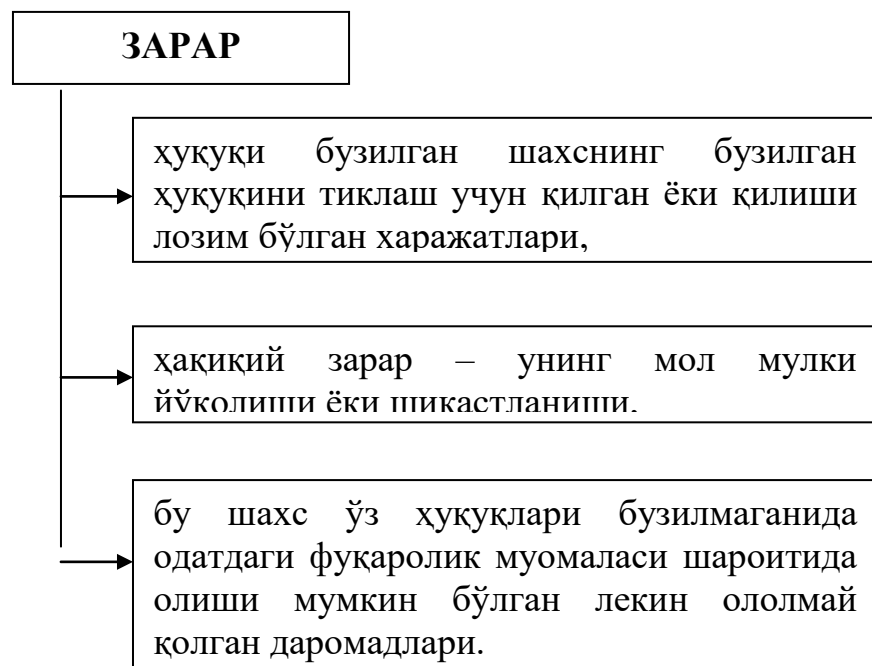
141.Кафолат тушунчаси

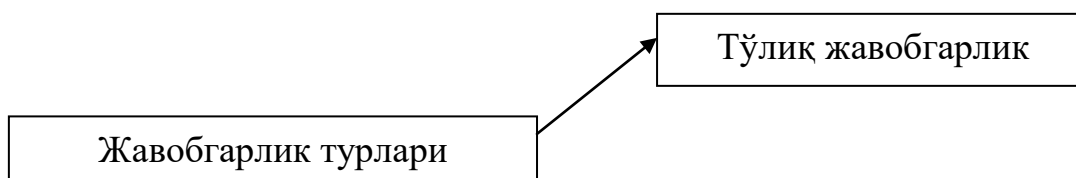
142.Кафолатнинг бекор бўлиши

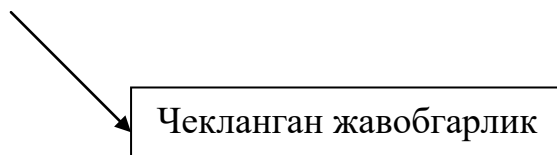

143. Мажбуриятларни бузганлик учун жавобгарлик (ФК 24-боб)

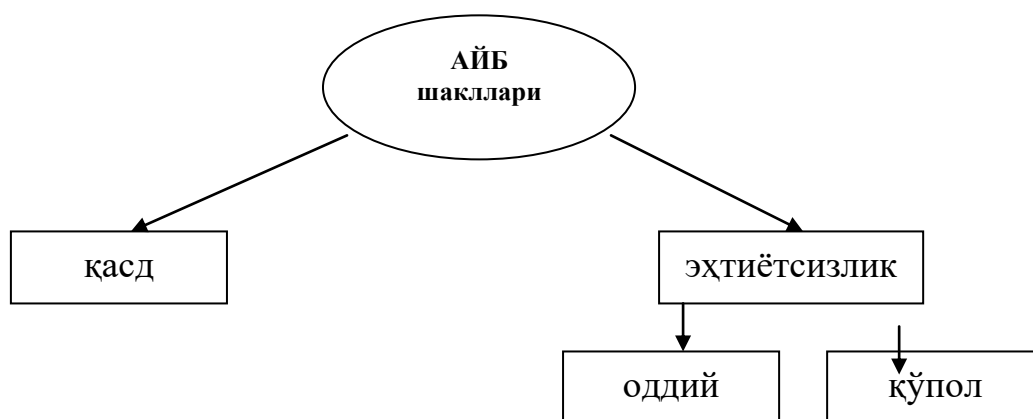
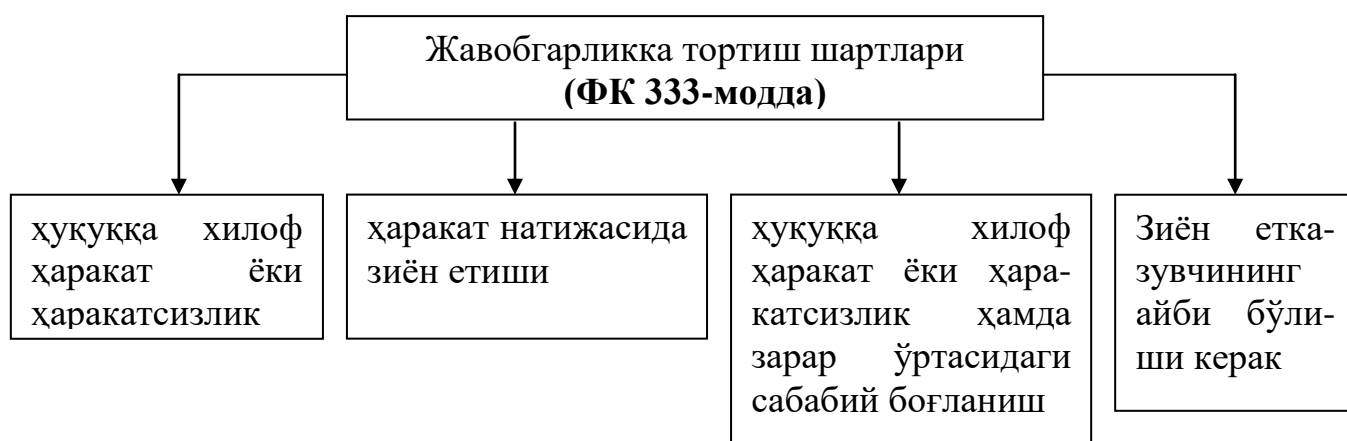

144. Жавобгарлик турлари

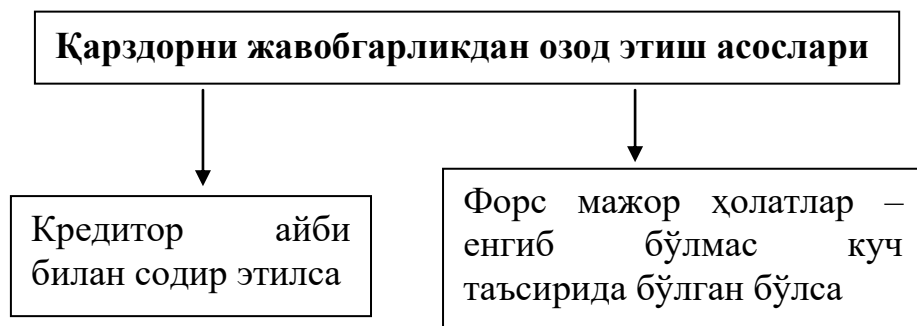

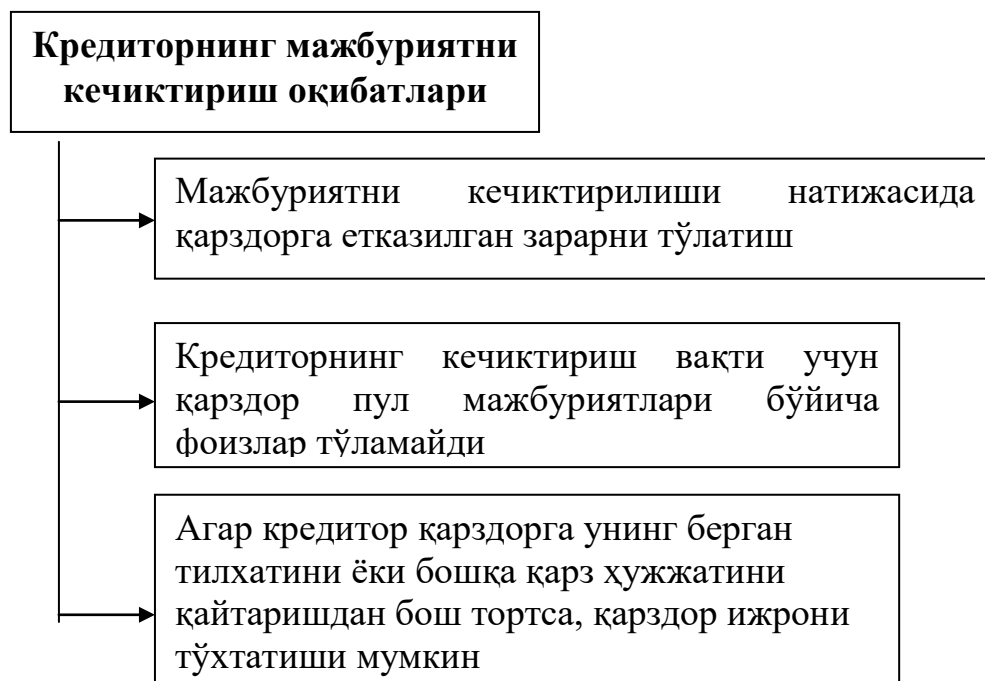
145. Жавобгарликка тортиш шартлари

146. Қарздорни жавобгарликдан озод этиш асослари

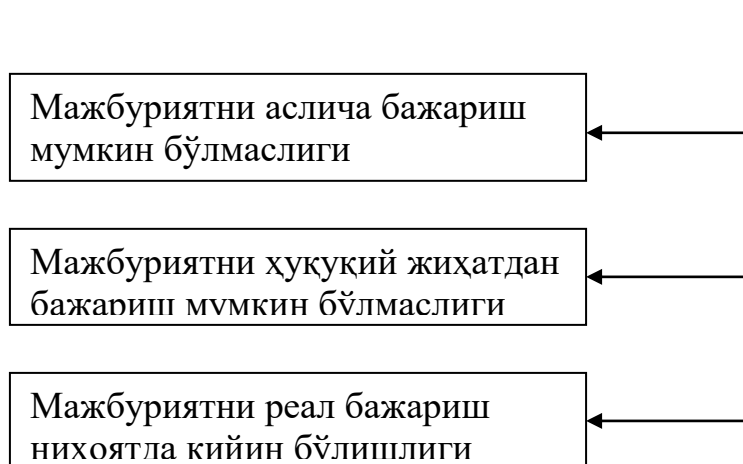

147. Кредиторнинг мажбуриятни кечиктириш оқибатлари

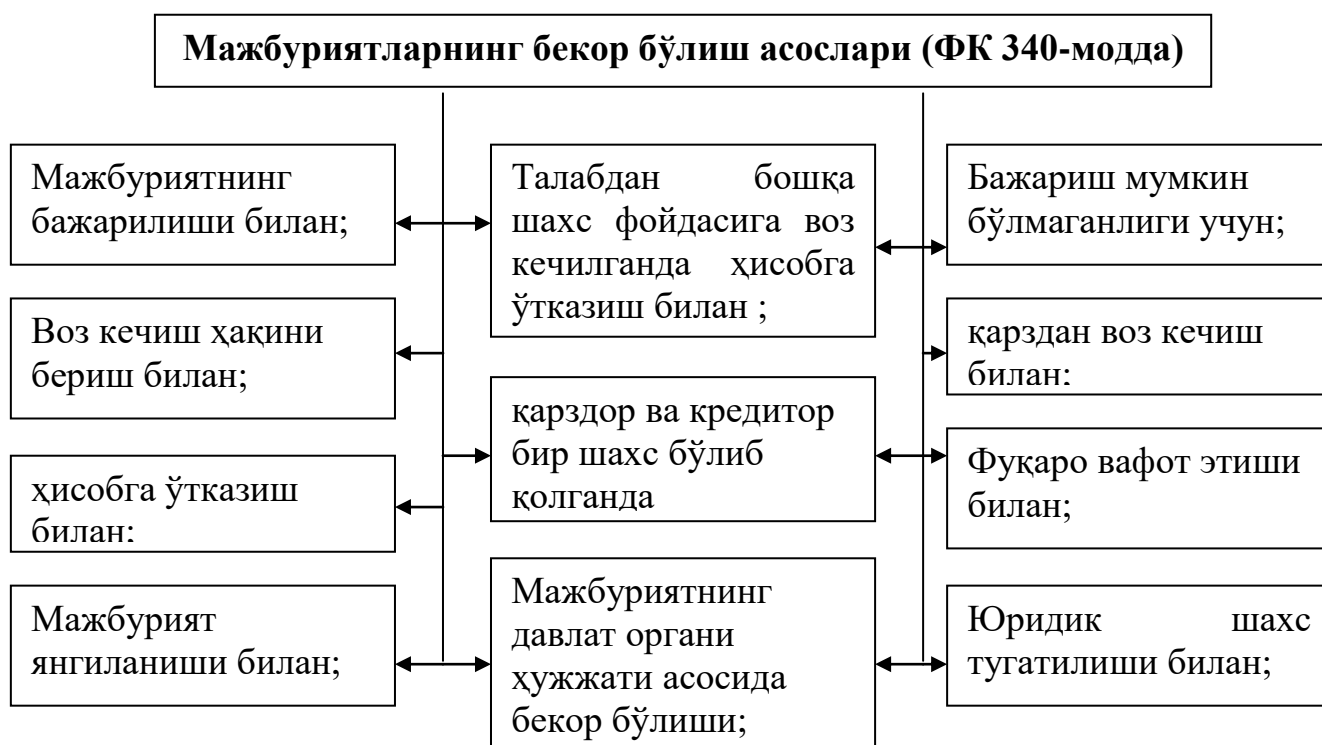

148. Қарздордан мажбуриятнинг аслича бажаришини талаб этиб бўлмайдиган ҳолатлар

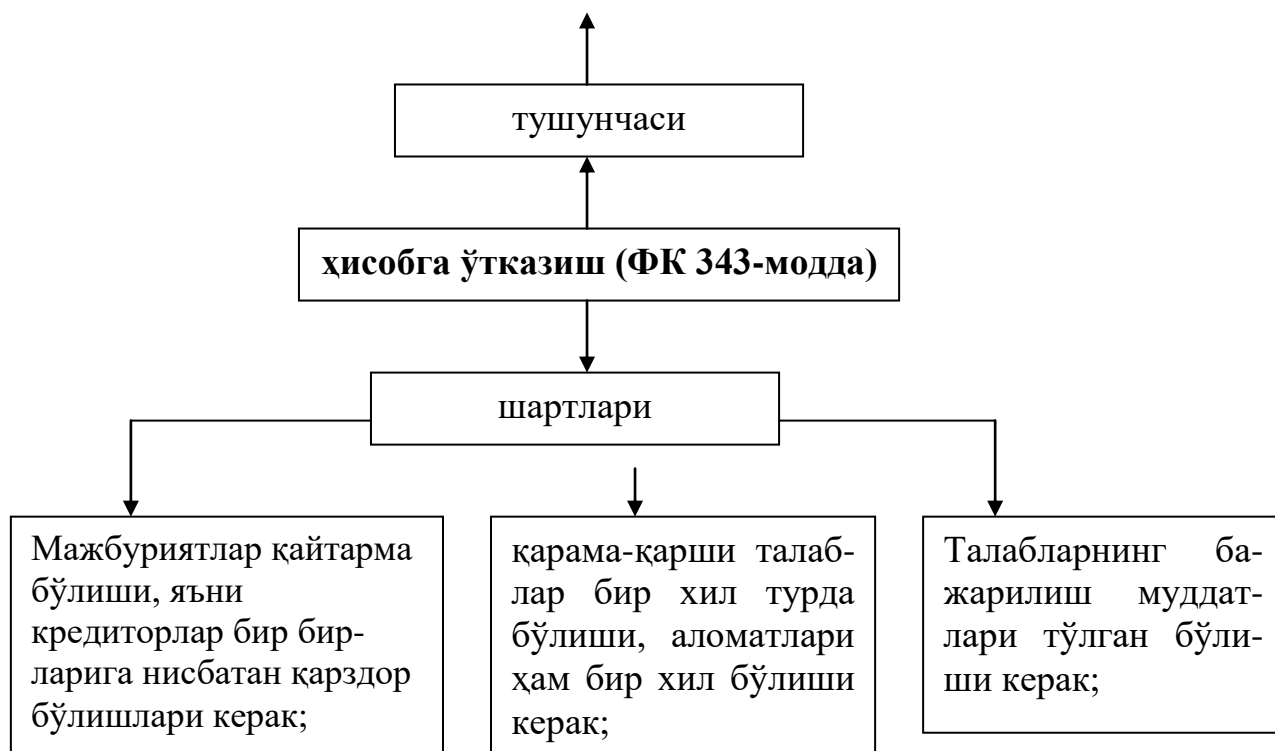

149. Мажбуриятларнинг бекор бўлиши

150. Ҳисобга ўтказиш тушунчаси ва шартлари

Бунинг воситасида муддати тўлган ёки кўрсатилмаган ёхуд талаб қилиш пайти билан белгиланадиган муқобил ўхшаш талаб ҳисобга ўтказилиши билан мажбурият тўлиқ ёки қисман бекор қилинади

151. Ҳисобга ўтказишга йўл қўймайдиган талаблар

**Ҳисобга ўтказишга йўл қўймайдиган талаблар
(ФК 344-модда)**

Даъво муддати ўтган;

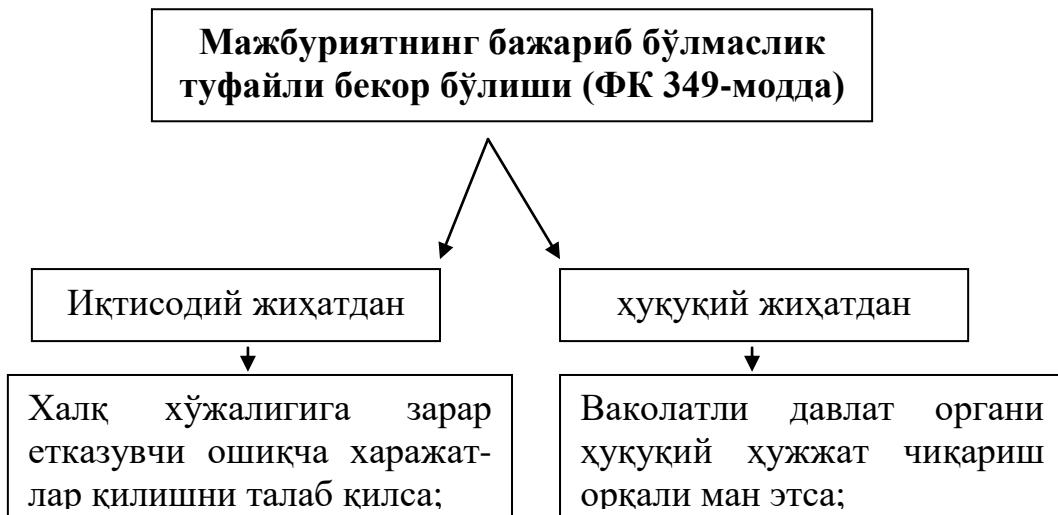
Фуқаронинг соғлиғига шикаст етказиш, унинг вафоти муносабати билан етказилган зарарни тўлаш тўғрисидаги;

Алимент ундириш бўйича;

Умрбод таъминлаш шarti билан уй-жойни бошқа шахсга топшириш тўғрисидаги;

қонун ёки шартномада назарда тутилган бошқа ҳоллардаги талаблар;

152. Мажбуриятнинг бажариб бўлмаслик туфайли бекор бўлиши

153. Мажбуриятнинг бажариб бўлмаслик турлари

Ўқув услубий адабиётлар ва электрон таълим ресурслари рўйхати

Раҳбарий адабиётлар

Фойдаланган адабиётлар.

Раҳбарий адабиётлар.

1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 364 б.
2. Каримов. И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий- ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари. Т., «Ўзбекистон» 1995 и, 24-бет.
3. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т. 2. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 380 б.
4. Каримов И.А. Ўзбекистон – келажаги буюк давлат. // Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1 – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 364 б.
5. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 366 б.
6. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 394 б.
7. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т. 5. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – 384 б.
8. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – 429 б.
9. Каримов И.А. Халқимиз жипслиги - тинчлик ва тараққиёт гарови. Т.; «Ўзбекистон» 1998 и, 5-6-бетлар.
10. Каримов И. А. “Аёлга эҳтиром” Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 6 йиллигига бағишланган тантанали мажлисда сўзи, Т, “Ўзбекистон”, 1998, 10-б
11. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. Т. 7. – Тошкент: Ўзбекистон, 1999. – 413 б.
12. Каримов. И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. Т.; «Ўзбекистон», 1999 йил, 31-бет
13. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Т. 8. – Тошкент: Ўзбекистон, 2000. – 525 б.
14. Каримов И. А. Ислохотлар ва инвестициялар бўйича идоралараро мувофиқлаштирувчи кенгаш йиғилишидаги маъруза. ТАТ 8. 2000 йил 1 феврал. Тошкент, Ўзбекистон. 141-б
15. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т. 9. – Тошкент: Ўзбекистон, 2001. – 439 б.
16. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т. 10. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – 432 б.
17. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. 11. – Тошкент: Ўзбекистон, 2003. – 320 б.
18. Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т. 12. – Тошкент: Ўзбекистон, 2004. – 400 б.
19. Каримов И.А. Эл-юрт ташвиши билан яшаш ва ишлаш асосий мезон. «Халқ сўзи», 2004 йил 16 октябрь.
20. Каримов И.А. Қонун ва адолат устиворлиги эркин ва фаровон ҳаёт калитидир. «Халқ сўзи», 2004 йил 18 сентябрь.

21. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. «Халқ сўзи», 2005 йил 29 январь.
22. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. – Тошкент: Ўзбекистон, 2005. – 448 б.
23. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари – энг олий қадрият. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 13 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. «Халқ сўзи», 2005 йил 8 декабрь. № 241.
24. Каримов И.А. Ўзбекистон демократик тараққиётининг янги босқичида. Т.: Ўзбекистон, 2005. - 32 б.
25. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари – олий қадрият. Т. 14. – Тошкент: Ўзбекистон, 2006. –280 б.
26. Каримов И.А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислоҳотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Т.15. – Тошкент: Ўзбекистон, 2007. –320 б.
27. Каримов И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодийтимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Т.16. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008. –368 б.
28. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. – Тошкент: Ўзбекистон, 2007. –48 б.
29. Каримов И.А. Асосий мақсадимиз – юртимизда эркин ва обод, фаровон ҳаёт барпо этиш йўлини қатъият билан давом эттиришдир. – Тошкент: Ўзбекистон, 2007. –48 б.
30. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: “Маънавият”, 2008. –174 б.
31. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари –Т.: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.
32. Каримов И.А. Энг асосий мезон-ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. –Т.: Ўзбекистон, 2009. -24 б.
33. Каримов И.А. “Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш устувор мақсадимиздир”/Президент И.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси // Т.: “Ўзбекистон”. 2010 Б-14.
34. Каримов И. А. «Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси» мавзuida 2010 йил 12 ноябрь куни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлис маъруза.
35. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш йўлини изчил давом эттириш – тараққиётимизнинг муҳим омилidir. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 18 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза, 2010 йил 7 декабр. – Тошкент, Халқ сўзи. 2010 йил 8 декабрь
36. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади: 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2011 йилга мўлжалланган энг муҳим устувор йўналишларга бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза, 2011 йил 21 январь. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – 48 б.

37. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 6-апрелда “Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг йигирма йиллигининг нишонлашга тайёрганлик кўриш ва уни ўтказиш тўғрисида”ги қарори.
38. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. «Ўзбекистон», 2011
39. Каримов И.А. Инсон хотираси – боқий, кадр-қиммати – улуг 2012 йил 9 майдаги Хотира ва кадрлаш куни муносабати билан мухбирларга берган интервью маълумотлари.
40. Каримов И.А. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 20 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. –Т.: “Ўзбекистон” 2012

Асосий дарсликлар ва ўқув қўлланмалар

1. Витрянский В.В., Брагинский М.И. Договорное право. Ч.1. -М.: Статут. 2003.
2. Витрянский В.В., Брагинский М.И. Договорное право. Ч.2. -М.: Статут. 2003.
3. Гражданское право. //Под ред. Ю.К.Толстого, А.П.Сергеева. В 3-х томах. -М.: Проспект. 2003.
4. Зокиров И., Баратов М. Мулк нима? Мулкдор ким? –Т.: ТДЮИ. 2003.
5. Зокиров И., Окюлов О., Баратов М. Фуқаролик ҳуқуқи: саволлар ва жавоблар. –Т.: ТДЮИ. 2003.
6. Зокиров И. Фуқаролик ҳуқуқи. -Т.: ТДЮИ. 2006.
7. Хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи. Муаллифлар жамоаси. Отахонов Ф.Х. нинг умумий таҳрири остида -Тошкент: ТДЮИ.- 2003. -435б.
8. Ибратов Б.И. Тадбиркорлик ҳуқуқи. -Тошкент: Молия. – 2001.-218б.
9. Тадбиркорлик ҳуқуқи. Дарслик. Таҳрир ҳайъати. Ҳ. Раҳмонкулов, Ш. Рўзиназаров ва бошқалар. -Тошкент: Консаудитинформ. – 2002.-1-2 том.
10. Хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи (лотин алифбосида). Муаллифлар жамоаси. Отахонов Ф.Х.нинг умумий таҳрири остида -Тошкент: Адолат.- 2007. -466б.
11. Йўлдошев М., Турсунов Й. Молия ҳуқуқи. Дарслик. 2-нашр.—Т.: «Asia offset print» МЧЖ, 2004. – 240 б.
12. Карасева М.В. Финансовое право: Учебник. – М.: Юристъ. 2004. – 576 с.
13. Крохина Ю.А. Финансовое право: – М.: Норма. 2004. – 704 с.
14. Ли А.Ўзбекистон Республикасининг молия ҳуқуқи. Дарслик. / Масъул муҳаррир: М.Ҳ.Рустамбоев. - Т.: ТДЮИ, 2004. - 398 б.
15. Ли А. Финансовое право Республики Узбекистан: Учебник. / Отв. ред.: М.Х.Рустамбаев. - Т.: ТГЮИ, 2003. – 416 с.
16. Ли А. Финансовое право Республики Узбекистан: Учебник. / Отв. ред.: М.Х.Рустамбаев: МВиССО РУз. - Т.: ИПДТ им. Чулпана, 2008. – 236 с.
17. Рахимова А., Хожиев Э. Молия ҳуқуқи. Дарслик. - Т.:ТДЮИ, 2002.– 406 б.
18. Тедеев А.А., Парыгина В.А. Финансовое право. Учебник. М.: ЭКСМО. 2004. - 480 с.
19. Финансовое право: Учебник / Отв. ред. Н.И. Химичёва. 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Юристъ, 2002. – 733 с.
20. Хван Л.Б. Солиқ ҳуқуқи. Дарслик. - Т.: Консаудитинформ, 2001. – 432 б.
21. Хван Л.Б. Налоговое право. Учебник.-Т.: Консаудитинформ, 2001. – 404 с.
22. Эркин Хожиев. Ўзбекистон Республикаси банк ҳуқуқи. Дарслик. – Т.: 2007. – 320 б.
23. Муаллифлар жамоаси. Ўзбекистон Республикасининг Оила кодексига шарҳлар. -Т.: Адолат. 2000.-446 б.
24. Муаллифлар жамоаси. Хотин-қизлар ва болаларнинг ҳуқуқларига оид қонун қафолатлари: Оммабоп юридик маълумотнома. Оила ҳуқуқи. -Т.: Ўзбекистон. 2000.- Б.30-104.

25. Муаллифлар жамоаси. Халқаро хусусий ҳуқук. -Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқук дунёси. 2002. -325 б.
26. Нечаева А.М. Семейное право. Курс лекций. -М.: Юрист. 1998. -336 с.
27. Отахўжаев Ф.М. Никоҳ ва унинг ҳуқуқий тартибга солиниши. -Т.: Ўзбекистон. 1995. -172 б.
28. Отахўжаев Ф.М. Оила ҳуқуқи. -Т.: ТДЮИ. 2005. -280 б.
29. Отахўжаев Ф.М., Ш.Р.Юлдашева. Ўзбекистон Республикасининг оила ҳуқуқи.-Т.:Адолат. 2007. -265 б.
30. Караходжаева Д. Методические указания к изучению курса гражданского права Республики Узбекистан (часть 1). -Т.: ТДЮИ. 2003.
31. Караходжаева Д. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик ҳуқуқининг биринчи -қисми бўйича услубий қўлланма. -Т.: ТДЮИ. 2003.
32. Муаллифлар жамоаси. Ўзбекистон Республикаси фуқаролик ҳуқуқининг умумий -қисмидан амалий машғулотлар ўтказиш учун ўқув-услубий Қўлланма. -Т.: ТДЮИ. 2005.
33. Муаллифлар жамоаси./Маъс.мух. И.Зокиров. Мулк ҳуқуқи.-Т.ТДЮИ. 2006.
34. Раҳмонкулов Ҳ. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи -қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. -Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқук дунёси. 1997.
35. Раҳмонкулов Х. Олди-сотди шартномаси. -Т.: Адолат. 2000.
36. Ўзбекистон Республикаси Уй-жой кодексига шарҳ. Т.: ТДЮИ, 2008.
37. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳлар. -Т.: “Ўзбекистон”, 2008.- 496 б.
38. Д.М.Караходжаева Гражданское право. Умумий қисм. Дарслик. Ташкент: Укитувчи, 2007 248 б.
39. Д.М.Караходжаева Проблемы права собственности юридических лиц в Республике Узбекистан. Монография. Ташкент: ТДЮИ, 2007 242 с.
40. М.Х.Баратов Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда давлат иштироки: назария ва амалиёт./Монография. -Т.: ТДЮИ, 2008. Адади: 500. 9,5 б.т.
41. М.Х.Баратов Давлат мулк ҳуқуқи./Монография. -Т.: ТДЮИ, 2008. Адади: 500. 9,7 б.т.
42. Н.Ф.Имомов Интеллектуал мулк ҳуқуқи.Ўқув-услубий қўлланма.-Тошкент, ТДЮИ.2008.-140 б.
43. Ўзбекистон Республикасининг Ипотека тўғрисидаги қонунига шарҳлар. -Тошкент. ТДЮИ. 2007.
44. Гражданское право (особенная часть). Учебник. –Т.: Издательство ТГЮИ, 2009. -864 стр.
45. **М.Х. Baratov. Mulk huquqi. -Т.: TDYUI, 2009. - 336 б.**

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар:

1. **О`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. -Т.: О`zbekiston, 2010 - 40 б.**
2. **Конституция Республика Узбекистан. -Т.: Узбекистан, 2010- 40 б**
1. Ўзбекистон Республикасининг Уй-жой кодекси. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 1999. №1, 4--модда.
2. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. –Т.: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, 2003. -496 б.
3. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси. –Т.: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, 2005. -360 б.
4. Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. –Т.: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, 2008.
5. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик, Уй-жой кодексларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳамда “Давлат уй-жой сиёсатининг асослари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонунини ўз кучини йўқотган деб топиш ҳақида Ўзбекистон Республикасининг 2007 йил 8 январдаги ЎРҚ-77-сон Қонуни. /Ўзбекистон

- Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 1-2-сон, 2007 йил, январь. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, 2007. -172 б.
6. Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 1998. №5-6, 82--модда.
 7. Ўзбекистон Республикасининг “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги Қонуни. 14.12.2000 йилда қабул қилинган //Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 2001 йил №1-2, 8--модда.
 8. “Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси 21.12.1995 й. 154-I-сонли Қонуни билан тасдиқланган. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 1995 й. 12-сон, 247-м.
 9. “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси 25.04.1996 й. Қонуни билан тасдиқланган. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 1996 й. 5-6-сон, 54-м.
 10. “Қимматли қоғозлар бозорининг фаолият кўрсатиш механизми тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси 25.04.1996 й. 218-I-сон Қонуни билан тасдиқланган. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 1996 й. 5-6-сон, 56-м.
 11. “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси 30.08.1996 й. 279-I-сон Қонуни билан тасдиқланган. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 1996 й. 9-сон, 142-м.
 12. “Давлат солиқ хизмати тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси 29.08.1997 й. 474-I-сон Қонуни билан тасдиқланган. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 1997 й. 9-сон, 232-м.
 13. “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси 29.08.1998 й. 670-I-сон Қонуни билан тасдиқланган. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 1998 й. 9-сон, 170-м.
 14. Ўзбекистон Республикасининг “Мулкчилик тўғрисида”ги Қонуни./Ўзбекистон Республикаси Олий Советининг Ведомостлари. 1990 йил, №31-33, 371--модда.
 15. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги Қонуни./Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992 йил, №1, 43--модда.
 16. Ўзбекистон Республикасининг “Концессиялар тўғрисида”ги Қонуни. //Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1995 йил, №9, 185--модда.
 17. Ўзбекистон Республикасининг “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 2000 йил №5-6, 140--модда.
 18. Тадбиркорликка оид қонун ҳужжатлари тўплами. 1-том. –Т.: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, 2002. -680 б.
 19. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 24 январдаги “Ўзбекистон иктисодиётида хусусий секторнинг улуши ва аҳамиятини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 3202-сонли Фармони./Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2003 йил 1-2-сон, 4--модда.
 20. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони./Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2005 йил, 23-24-сон, 167--модда.
 21. Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизими такомиллаштирилганлиги ҳамда уларнинг молиявий жавобгарлиги эркинлаштирилганлиги муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси 10.10.2006 й. Қонуни // ЎЗР ҚХТ, 2006, № 41, 405-м.

22. Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитаси ҳузурида қимматли қоғозлар бозори ишлашини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш марказини ташкил этиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 26.03.1996 й. N ПФ-1414 фармони // ЎР ОМА, 1996, N 3, 30-м.
23. Текширишларни тартибга солиш ва назорат қилувчи органлар фаолиятини мувофиқлаштиришни такомиллаштириш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 08.08.1996 й. N ПФ-1503 фармони // ЎР ОМА, 1996, N 8, 102-м.
24. Хўжалик юритувчи субъектларни текширишни ташкил қилишни тартибга солиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 19.11.1998 й. N ПФ-2114 фармони // ЎР ОМА, 1998, N 10-11, 209-м., 2001, N 6, 127-м.
25. Банк тизимини янада эркинлаштириш ва ислоҳ қилиш борасидаги чора-тадбирлар тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 21.03.2000 й. N ПФ-2564 фармони // ЎР ОМА, 2000, N 4, 110-м.
26. Суғурта бозорини янада эркинлаштириш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 31.01.2002 й. N ПФ-3022 фармони // ЎР ОМА, 2002, N 1, 34-м.
27. "Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатасини ташкил этиш тўғрисида" Ўзбекистон Республикаси Президентининг 21.06.2002 й. N ПФ-3093 фармони // ЎР ҚТ, 2002, N 11-12, 88-м.
28. Ўзбекистон Республикасида нақд хорижий валюта муомаласини тартибга солиш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 27.06.2002 й. N ПФ-3099 фармони // ЎР ҚТ, 2002, N 11-12, 89-м.
29. Умумий фойдаланиладиган автомобиль йўллари қуриш ва улардан фойдаланишни бошқариш тизимини такомиллаштириш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 19.08.2003 й. N ПФ-3292 фармони // ЎР ҚТ, 2003, N 15-16, 120-м.
30. Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатасининг фаолиятини ташкил қилишни такомиллаштириш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 04.04.2005 й. N ПФ-3592 фармони // ЎР ҚТ, 2005, N 14, 101-м.
31. Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 14.06.2005 й. N ПФ-3619 фармони // ЎР ҚТ, 2005, N 23-24, 167-м.
32. Тадбиркорлик субъектларини текширишни янада қисқартириш ва унинг тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 05.10.2005 й. N ПФ-3665 фармони // ЎР ҚТ, 2005, N 40, 303-м.
33. Банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 15.04.2005 й. N ПФ-56 фармони // ЎР ҚТ, 2005, N 15-16, 112-м.
34. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Аҳолининг ва хўжалик юритувчи субъектларнинг банк тизимига ишончини мустаҳкамлашга оид кейинги чо@а-тадбирлар тўғрисида" 2007 йил 12 январ Қарори // Ўзбекистон Республикаси қону=ҳужжатлари тўплами, 2007, № 3, 24--модда.
35. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Тадбиркорлик субъектларини ихтиёрий тугатиш ва уларнинг фаолиятини тўхтатиш тартибини такомиллаштириш тўғрисида" 2007 йил 27 апрел Қарори // ЎР ҚХТ, 2007, № 17-18, 179--модда
36. "Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳақида"ги Низом. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 23.11.92 й. № 553 қарори билан тасдиқланган // ЎР ХҚТ, 1992 г., N 11, 37-м.
37. Давлат солиқ хизмати органлари фаолиятини ҳуқуқий тартибга солишни такомиллаштириш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 05.05.2000 й. № 180 қарори // ЎР ХҚТ, 2000, N 5, 23-м.

Қўшимча адабиётлар:

3. Асфандияров С. Правовая охрана объектов промышленной собственности в Республике Узбекистан.//Ж.Давлат ва ҳуқуқ. 2003. №1.-Б.22-27.
4. Баратов М. Давлат – фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида. /Монография/. – Т.:ТДЮИ.2006. -111 б.
5. Баратов М. Давлатга нисбатан фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликни қўллаш муаммолари.//Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 2005. №3. - Б.29-32.
6. Баратов М. Мулк ҳуқуқининг субъекти сифатида давлатнинг мақоми.//Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Ахборотномаси. 2006. №2.-Б.41-44.
7. Баратов М. Мамлакатимиз мустақиллиги йилларида фуқаролик қонунчилигининг тараққиёти.//ТДЮИ Ахборотномаси. 2006.№4.-69-71 б.
8. Баратов М. Мулкчилик тўғрисидаги қонунчилик эволюцияси./Мустақиллик йилларида ислохотларни таъминлашда ҳуқуқшуносликнинг роли мавзусидаги илмий-амалий анжуман материалларида.-Т.: ТДЮИ.2006. -135-141 б.
9. Баратов М. Давлат шахсий-номулкий ҳуқуқлар субъекти бўлаоладими? //Фалсафа ва ҳуқуқ.2006.Махсус сон -51-52 б.
10. Баратов М. Давлат маблағлари ҳисобига яратилган интеллектуал мулк объектларининг ҳуқуқий тартибга солиниши.//Тошкент Ислон университети илмий-таҳлилий ахбороти. 2006. №3. -46-50 б.
11. Баратов М. Фуқаролик ҳуқуқи субъектлари тизимида давлатнинг тутган ўрни ва роли.//Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Ахборотномаси. 2006. №11-12. - 67-69 б.
12. Бобоев Ж. Истеъмолчи ҳуқуқларини бузганлик учун фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик чоралари.//Ж.ТДЮИ илмий мақолалар тўплами. 2005. №1. –Б.65-71.
13. Бобоев Ж. Истеъмолчи ҳуқуқларини бузганлик учун белгиланадиган фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик чоралари.//Ж.ТДЮИ илмий мақолалар тўплами. 2005. №2.-Б.48-55.
14. Зокиров И.Б.Фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойиллари ҳақида./Фуқаролик қонунчилиги ривожланиши ва долзарб муаммолари мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари тўпламида. –Т.: ТДЮИ. 2006. –Б.249-253.
15. Имомов Н. Фуқаролик ҳуқуқида муддатлар ва даъво муддати./Монография/. –Т.: ТДЮИ. 2005. -136 б.

Электрон ресурслар

1. <http://Allpravo.ru>
2. <http://Internet-law.ru>
3. <http://dissertation1.narod.ru/avtoreferats1>
4. <http://www.library.by/data>
5. <http://www.lawportal.ru>
6. <http://www.legislature.ru>